

Recensioner

Monografier

Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland

Johan Östling

Atlantis, 2016, 360 s.

Johan Östling har under senare år intresserat sig för universitetets historia och skrivit flera mindre studier. Nu har han efter mångårigt arbete blivit klar med en större, samlad framställning om den tyska debatten om universitetets idé och ställning i tysk kultur och intellektuellt liv. Det är en nyttig bok för svenska läsare. Vår debatt har många reflexer av den tyska och det som diskuteras djupt och grundligt där skymtar också hos oss, fast uppblandat med lokal färg och gärna med engelskspråkiga komplement.

Östling lägger sig på en tilltalande översiktlig nivå. Han presenterar den tyska diskussionen ända sedan 1800-talet och alldeles särskilt fyllig är han i redovisningen av det senaste årtiondets historiska forskning som ger honom redskap att se linjerna och sortera bland positionerna. Det uppdrag han tagit på sig är både idéhistoriskt och pedagogiskt och fördelen för alla oss som inte har tysk universitetshistoria som eget forskningsfält är att vi får detta rikt och åskådligt berättat.

Boken har också vissa drag av undersökning och denna kretsar kring Wilhelm von Humboldts idé från 1810 om ett forskningsbaserat universitet. Där skulle akademisk frihet och autonomi tillämpas under mottot *Lernfreiheit und Lehrfreiheit*, alltså studenters frihet att söka den kunskap de ville och lärarnas frihet att undervisa om vad de ville, idealt sett med bas i den forskning de själva bedrev. Tanken var att

detta och den breda, mångvetenskapliga *Bildung* som undervisningen skänkte skulle fostra vidsynta och oväldiga ämbetsmän. Staten skulle tjäna på att inte styra universitetet mer än i mycket stora drag.

Hårt sammanfattat kan man säga att Östling undersöker denna idé i ljuset av vad tysk historisk forskning funnit om dess betydelse i verkligheten. Bakgrunden är förstas att Humboldtiden under lång tid – i alla fall sedan 1970-talet – cirkulerat som ett akademiskt ideal. Den har varit tacksam att ta till för att kritisera klämfingriga politiker och kortsiktiga universitetsreformatorer. Därför är det intressant att Östlings främsta resultat är att Humboldtens sakrosankta primat har drag av myt. Till att börja med var den nästan helt okänd under närmare ett sekel, fram till 1890-talet då historikern Bruno Gebhardt, som den förste, i ett arkiv fann Humboldts tiosidiga programtext. Den publicerades och började snart återopas för olika organisatoriska grepp. Adolf von Harnack använde, kanske något oväntat, Humboldts idéer för att föreslå särskilda institut för naturvetenskaplig forskning utanför universitetet inom ramen för Kaiser Wilhelm Gesellschaft, grundat 1911. Han bröt således forskningssambandet, *Bildung durch Wissenschaft*, med argumentet att sådan *Grossforschung* inte passade för ämbetsmannaträningen. Dessa högklassiga institut skulle återkomma efter andra världskriget som Max Planck-institut.

Humboldts idé användes ofta mer retoriskt än empiriskt. Eduard Spranger, närmast filosof, framhöll i nyidealistisk anda 1909 att Humboldt lyckats förena den tyska statens idé med universitetets och därmed lagt grunden för en ny utveckling. Detta stred mot en äldre periodisering

som bortsåg från Berlinuniversitetet och istället framhöll 1700-talets framväxt av starka, forskningsbaserade universitet i mindre städer som Jena, Heidelberg och Göttingen, följt av 1800-talets formering av specialhögskolor, främst för teknisk undervisning och forskning. Östlings fortsatta genomgång visar också att Sprangers hyllning till Humboldt heller inte fick något större genomslag.

Mellankrigstidens diskussion om universitetstanken, med skrifter av bland andra Karl Jaspers, hade få hänvisningar till Humboldt. Tredje rikets katastrof ledde till en omfattande akademisk självrannsakan men inte heller då var Humboldt särskilt viktig. Analyser av hundratals rektorstal från efterkrigsperioden som gjorts på senare år visar att Humboldt i flertalet knappast nämns. När han förekommer är det oftast i Berlin; Humboldt var en lokal hjälte, en hemmason. Däremot började hans namn nu förekomma när det gällde att formulera en princip för hur universitetet skulle kunna hållas fritt från statligt inflytande.

Det var huvudsakligen äldre humanister som intresserade sig för Humboldts idé, vad Östling i annat sammanhang kallat "mandarinernas svanesång" (i en artikel i *Modern Intellectual History* 2016). Röster från naturforskare är mycket få i denna bok och det hade kanske varit bra för boken om några sådana hade hörts. En näraliggande tolkning till den sneda fördelningen är ju att den verkliga makten över universitetet fanns långt från dessa välartikulerade historiska diskussioner. Det får vi inte riktigt veta. Helmut Schelsky, sociologen, med ett förflutet i både nazistiska studentförbundet och som medlem i NSDAP, visar sig till slut vara den enskilde tänkare som mest energiskt och begåvat använder sig av Humboldts argumentering när han ska staka ut en framtid för det tyska universitetet. Kanske var det också Schelskys insats som gjorde att Humboldts universitet som sinnebild för det goda och rätta och sanna kunde ta klivet upp till allmångods. För det var egentligen inte förrän under

1960- och ännu mer 1970-talet som idén blev universell och hamnade i läroböcker och encyklopedier.

Schelsky såg beundrande på Humboldt som en statsman och en *Gründer* – den som kunde bryta med det gamla och skapa en helt ny ordning. Den skapelse han själv åstadkom var det nya, lite experimentella och tvärvetenskapligt orienterade elituniversitetet i Bielefeld. Men efter att den radikala studentopinionen i slutet av 1960-talet vänt Schelskys elitistiska idéer ryggen, och hans bruna förflutna blivit mer bekant och därmed en belastning, drog han sig tillbaka från debatten och odlade under sina senare år en konservativ besvikelse. Även Ralf Dahrendorf yttrade sig med långa inlägg på 1960-talet men hade då redan insett att en nyhumanistisk vision för forskning och högre utbildning inte längre fungerade. Den aristokratiska professorsfriheten tjänade inte den samhälleliga frihetens syften och det var den som var Tysklands eviga problem, framhöll Dahrendorf och talade hellre om konflikt, dispyt och forskning i större kollektiv och projekt efter naturvetenskaplig förebild.

Humboldtiden återkom alltså, 150 år efter sin formulering, som en konservativ reaktion mot det framväxande massuniversitetet. Ett av motiven för en undersökning av detta slag ytterligare ett halvsekel senare är naturligtvis de stora debatterna om den nyliberala universitetsstyrningen och Bolognaprocessen. På nytt har Humboldt tanken, i sin retoriskt stiliserade form, fått utgöra ett motideal. Östling avslutar sin genomgång med en redovisning av den intensiva tyska debatten kring dessa frågor. Intrycket är att inte heller nu är Humboldtgestalten särskilt levande, även om frågorna om frihet, ansvar och bildning är lika centrala som någonsin. Östling diskuterar det inte explicit, men man undrar om inte möjligen Humboldts idé hållits mer levande i omvärlden än i Tyskland självt. I andra länder lever den ännu som ett regressivt *fata morgana*, ett retoriskt redskap som används för att historiskt

och normativt legitimera olika positioner i en debatt som i själva verket sedan lång tid krävt en betydligt bredare uppsättning argument och analyser än den Wilhelm von Humboldt hade tillgång till under Napoleonkrigens dagar.

Östlings ambitiösa genomgång får oss att än en gång inse detta. Det är fördenskull ingen snål bok mot Humboldt-tanken. Tvärtom, Östling hjälper den samtida läsaren att leva sig in i dess värld av olympiskt upphöjda professorer och det lätta drag av världsfrånvändhet som orden *Einsamkeit* och *Freiheit* tillsammans, framkallar. Allra bäst är Östling när han rör sig i efterkrigsårens skuggiga terräng, där han befann sig också i sin doktorsavhandling (2008) om "nazismens sensmoral" i krigets efterdyning. Östling har en skarp blick för det slags historiebrik som är apologetiskt, undanlidande, ibland förljuget, som kan te sig konstruktivt utan att vara alltför avslöjande. Han är samvetsgrann. Det finns ett drag av omsorgsfull utförlighet i hans framställning, som möjligen färgats av hans umgänge med den akademiska tyska han sätter i rörelse i mäktiga och ibland rätt långsamma hävningar.

Han är lojal mot källorna, men kunde ha bytt några av de många sidorna innehållsreferat mot att stanna upp inför de många fascinerande enskildheterna. Han talar apropå Friedrich Althoffs tuffa regim i det preussiska utbildningsministeriet – han var "det tyska universitetsväsendets Bismarck" – om de djupa ideologiska konflikterna kring sekelskiftet 1900. Men vilka var de? Man blir nyfiken. Likaså på Konrad Jarauschs nya forskning om "the rise of academic illiberalism" som trängde ut katoliker, judar och politiska radikaler. Hur? Östling *snuddar* vid brännande frågor, sällan mer. En är kvinnornas växande antal vid universiteten under mellankrigstiden som väckte vissa av universitetstänkarnas misshag. Varför? Östling är så intresserad av sina tänkares tankar att han sällan gör några sidosprång ut i den empiriska verkligheten. Man läser därför denna bok med en

växande, men också delvis otillfredsställd, nyfikenhet. Och med en aldrig upphörande övertygelse om att detta är en överblick och en kunskap som en informerad svensk universitetsdebatt behöver.

Sverker Sörlin

Hitlers lojala musiker. Hur musiken blev ett vapen i Tredje rikets propaganda

Anders Carlberg

Santérus förlag, 2016, 319 s.

Musiken har en Proteus-karaktär sade den judiske tonsättaren Hanns Eisler: "dena musikens hora som har lånat sig till allt som var bra och dåligt i samhället". Detta efter att ha hört Hitlerjugend i Berlin sjunga hans marxistiska kampsånger, men med nya texter. Eisler tvingades emigrera sedan hans musik förbjöds 1933.

I dagens tv-dokumentärer om nazismen och andra världskriget dominerar program om olika krigs- och våldshandlingar, koncentrationslägren och de judiska gettona, medan kulturens roll mera sällan analyseras. På svenska har standardverket länge varit Ingemar Karlssons och Arne Ruths *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket* (senaste upplaga 1999). Att läsa den parallellt med Anders Carlbergs nyutkomna bok om den tyska klassiska musiken använd som nazistisk propaganda är en omtumlande upplevelse, fastän allt ligger 70–80 år tillbaka i tiden. Det var något helt nytt i världshistorien att en konststart blev så utstuderat presenterad, censurerad och använd för politiska syften. Så skedde ju också med litteratur, bildkonst och film, men den omsorg och de enorma resurser som ägnades åt den klassiska musiken berodde inte minst på att Adolf Hitler själv och propagandaminister Joseph Goebbels personligen var djupt engagerade och kunniga inom området.

Carlberg går med imponerande detaljrikedom igenom alla stadier av nazisternas

musikpolitik från *Machtübernahme* till avnazifieringen efter krigsslutet. Raslagarna som innebar att musik av tonsättare som Gustav Mahler och Felix Mendelssohn förbjöds och judiska musiker avskedades medförde en omfattande rekonstruktion av orkestrar och operahus eftersom den klassiska musiken till stor del uppburits av judiska musiker. Musikverken i sig "politiserades" inte vid konserterna men inramades medvetet som propaganda med fanor och hakkors, Hitlerhälsning och Horst Wessel-sången till inledning och inbjudna hedersgäster eller publikgrupper, exempelvis från Wehrmacht. Särskilt intressant är redovisningen av den målmedvetna tyska propagandan via musiken i anslutna länder som Österrike och i de ockuperade nordiska länderna.

Flera längre avsnitt ägnas åt "skuldfrågan" eller tonsättares och musikers medvetenhet om och inställning till den nazistiska kulturpolitiken, något som aktualiserats på nytt i recensionerna av Beata Arnborgs biografi om Zarah Leander, *Se på mig!* (2017). Genom att betona eller bortse från vissa fakta kan man alltså förstärka respektive urskulda en svensk artists del i den nazistiska kulturpolitiken (Zarah Leander var den högst betalade artisten i Nazityskland). Oavsett om en utländsk gästartist var medlem i NSDAP, sympatisör i det tysta eller blundade för vad man såg av judeförföljelsen blir det till slut en fråga om personlig äggrighet och *money talks* är en etiskt godtagbar förklaring eller ursäkt. Carlberg diskuterar detta utförligt i kapitlet om avnazifieringen efter krigsslutet och de konsekvenser den fick för enskilda musiker. Ett exempel är den före detta partimedlemmen Herbert von Karajan som judiska musiker undvek i det längsta efter kriget och som först 1967 inbjöds att dirigera i USA. Mindre känt är att många tyska musiker rätt snart efter kriget kunde fortsätta sina karriärer i DDR, och "tog steget från det totalitära Hitlertyskland till det totalitära Ulbricht-tyskland" (s. 260). Uppgifter om svenska

tonsättare, sångare och musiker som engagerades i Nazityskland har funnits i ett antal biografier och kritiska debattartiklar men hittills aldrig förts samman på detta ingående sätt.

Boken är oavbrutet spännande men inte alldeles lätt att läsa eftersom de kronologiskt disponerade översikterna blandas med detaljer och utvecklingar. Texterna kompletteras med 22 sidor välvalda bilder, delvis i färg. Till randanmärkningarna hör användningen av kursiver, litteraturförteckningen som avviker från standard samt förkortningarna av partier och organisationer som felaktigt skrivs i gemener (till exempel blir Schutzstaffel alltså inte SS utan ss, B-dur blir b-dur etcetera); det tar ett tag innan läsaren fattar galoppen. Samtliga citat från tyska källor är översatta till svenska – av författaren själv?

Hitlers lojala musiker aktualiserar behovet av ny, uppdaterad forskning om musikens funktioner och sociala och politiska roll i dag. Musiksociologin som initierades i Sverige i början av 1970-talet via Frankfurtskolan har övergetts av de svenska musikforskarna som på grund av minskade anslag till humaniora tvingas fokusera på "ämnets kärna", det vill säga tonsättarbiografier, verk- och stilanalyser. Även om konsertbesöken minskar och allt mer musik nu konsumeras och sprids via de nya medierna kommer musik också i framtiden att användas som emblem, symboler och propaganda för olika grupperingar i samhället. Att förvirringen är stor märks av kyrkomusikernas protester mot det nya förslaget till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Alltså: vad krävs av ett musikverk eller en genre för att med rätt inramning fungera som "Ijudlogo" för en viss ideologi? Också utifrån detta framtida perspektiv är Anders Carlbergs bok mycket givande läsning.

Henrik Karlsson

Med skuldkänslan som drivkraft. Om svenska Israelvänner och västfiender

David Andersson

Timbro Förlag, 2017, 235 s.

Det har väl inte undgått någon att Israel–Palestina-konflikten är ett av efterkrigstidens mest omdebatterade och infekterade politiska problem. Ett av dess mest utmärkande drag är att konflikten sedan länge har gått på export. Annorlunda uttryckt har den sällan eller aldrig varit en regional motsättning med bäring blott och bart på Mellanöstern. Inte minst i västvärlden har den varit – och är alltjämt – ett av de mest kontroversiella spörsmålen i såväl politisk debatt som i forskning, inom en rad olika ämnen. En bidragande faktor är att Israel–Palestina-konflikten är intimt förknippad med den kollektiva skuld som präglat västerlandet i efterföljden av såväl förintelsen som avkolonialiseringen.

David Andersson, författare till ett flertal biografier och till vardags redaktör för *Axess*, diskuterar i *Med skuldkänslan som drivkraft* hur synen på Israel har förändrats under efterkrigstiden och på vilka sätt som krig och uppror i Mellanöstern har länkats till aspekter av nedmonteringen av europeiska kolonialväldet och reaktioner på världsfattigdomen. I sin studie koncentrerar sig Andersson, trogen sitt biografiska intresse, på ett antal centrala aktörer i svensk offentlighet. De är alla män samt författare, journalister och/eller politiker. Ett gemensamt drag är att samtliga ger uttryck för en västerländsk skuldkultur. Vissa debattörer var framför allt präglade av andra världskriget och förintelsen, medan andra huvudsakligen hänvisade till kolonialismen. De drog dessutom olika slutsatser av dessa historiska erfarenheter. Några tog nära nog avstånd från allt västerländskt och europeiskt i sin iver att solidarisera sig med människor i Afrika och Asien. Framför allt i anslutning till Vietnamkriget markerade de att den

mest betydelsefulla motsättningen inte var den mellan det kapitalistiska väst och det kommunistiska öst, utan mellan den rika världen i norr och den fattiga i söder. I denna uppdelning kom radikalerna att räkna Israel till de ”västliga” och privilegierade nationerna. När de framförde kritik var ett stående argumentet att de företrädde antisionism, inte antisemitism, även då de anspelade på eller använde sig av symboler och argument från den antisemitiska fataburen. Bland företrädarna för denna hållning märktes framför allt Göran Palm, Jan Myrdal, Staffan Beckman, Per Gahrton och Olof Lagercrantz.

Andra utvecklade en tydlig frändskap med det judiska folket i Israel och betraktade det nya landet som förbundet med framtiden. Det var där som ett bättre Europa kunde utvecklas. I det senare fallet märks även en generationskillnad. För Herbert Tingsten var förintelsen central för hur han såg på utvecklingen i Mellanöstern, medan yngre skribenter som Per Ahlmark tydligare påverkades av skiftande stämningsslägen i anslutning till kriget i regionen 1967 och 1973. När debattörer har jämfört det nazistiska folkmordet med senare illdåd, såsom Olof Palme gjorde i det berömda jultalet 1972, då han protesterade mot de amerikanska bombningarna av Hanoi, har Ahlmark med flera protesterat med hänvisning till att förintelsen är en unik erfarenhet. Motargumentet har varit att den israeliska retoriken, i vilken minnet av förintelsen varit högst påtagligt under de senaste årtiondena, har blivit ett retoriskt vapen för att kunna uppföra bosättningar på ockuperade områden och andra politiska beslut som gått ut över de palestinska och arabiska befolkningsgrupperna i Israel.

Att David Andersson valt att koncentra sig på ett fåtal aktörer är på både gott och ont. Det går inte att förneka att de som står i fokus i hans bok var med och präglade svensk offentlig debatt under efterkrigsdecennierna. Att den med tiden politiskt alltmer radikale Olof Lagercrantz dessutom tog över som chefredaktör för

Dagens Nyheter efter den västvänlige Herbert Tingsten bidrar till den ideologiska polarisering som präglar analysen i *Med skuld känslan som drivkraft*. Inlägg ur dags- och kvällstidningar är överlag vanligt förekommande eftersom kultursidorna under efterkrigstiden blev en arena för politiska debattinlägg, vilket inte minst gäller för Israel–Palestina-konflikten.

Anderssons intresse för litteratur märks då några författares verk blir föremål för analyser. Mestadels är de berikande, inte minst när han resonerar kring hur litteratur och politik blir svåra att särskilja och på de olika sätt som utrikespolitiken estetiserades, men vid några tillfällen fortsätter litteraturstudierna även när sambanden med debatten om Israel–Palestina-konflikten inte är uppenbar. Flera av de debatter som är uppe till behandling, såsom den livaktiga diskussionen om huruvida det är möjligt att jämföra nazism och stalinism eller meningsutbytena kring Sven Lindqvists *Utrota varenda jävel* (1992), har behandlats i tidigare forskning som inte nödvändigtvis har haft Israel–Palestina-konflikten i blickfånget. Andersson har i hög grad valt bort dessa studier. Det kan man beklaga eftersom de skulle kunna ha bidragit till att ytterligare fördjupa och nyansera bilden av debatten om Mellanöstern i svensk offentlighet.

Invändningar av detta slag förtar dock inte intrycket av att *Med skuld känslan som drivkraft* är en viktig, välskriven och väldokumenterad bok om ett ämne som är minst lika angeläget i dag som när debatten uppstod i kövattnet av andra världskriget.

Ulf Zander

Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750

Sofia Ling

Stockholmia förlag, 2016, 269 s.

Sofia Ling tar i denne boka utgångspunkt i den svenske økonomihistorikeren Eli F. Heckschers observasjon i 1937 av den urimelige og feilaktige forestillingen om at kvinner – det vil si halve befolkningen – skulle kunne holdes sysselløse i eldre tiders knappe forsørgelsesmuligheter. Siden hans tid har det vært gjort mye forskning på kvinners plass i historien og kvinners arbeid. Men fortsatt er det mangler i kunnskapen om hvordan kvinner bidro til forsørgelsen, hva de arbeidet med, og hvordan deres arbeid gikk inn i en samfunnsmessig sammenheng. Prosjektet *Gender and work*, ved universitetet i Uppsala, har som mål å bidra til en større forståelse av dette, og den foreliggende boka er en del av dette prosjektet. Temaet er her avgrenset til én by, Stockholm, i perioden fra rundt 1650 til 1750, og boka stiller spesifikt spørsmål om hva kvinner kunne arbeide med, og hvordan de selv oppfattet og søkte å påvirke sine muligheter til arbeid og til å forsørge seg og sine.

Som i mye annen kjønnsforskning om tidligmoderne tid løfter forfatteren her fram husholdet som en grunnleggende organisasjonsform for arbeid. Rollefordelingen i husholdet er et av de spørsmål som diskuteres grundig. Lovgivning gir det mannlige husholdsoverhodet en overordnet posisjon, mens de eneste kvinnene som hadde en tilnærmet lignende posisjon, var enkene. Hustruer og ugifte kvinner var derimot under mannlige formynderskap. Dette var normene – men boka handler om hvordan det var i praksis. Kildematerialet finner Sofia Ling først og fremst i supplikker, det vil si klager og søknader til myndighetene, særlig til de lokale myndighetene i Stockholm. Hun undersøker supplikkene for å finne ut

både hva søkerne arbeidet med, hvordan arbeidet deres var organisert, og hvordan de selv framstilte arbeidet og forsørgelsen. Supplikkene som kilde diskuteres grundig i et av bokas innledende kapitler, både i internasjonal sammenheng – der særlig Natalie Zemon Davis' arbeid løftes fram – og i Stockholm spesielt. I Stockholm finner Ling at grovt sett en knapp fjerdedel av alle supplikker var undertegnet av enkeltkvinner (s. 51). Alle supplikkene som studeres, er undertegnet av gifte kvinner – og med det mener Ling både kvinner som var i ekteskap (hustruer) og enker. Det vil si at både kvinner som levde i ekteskap med en mann, og kvinner som var eneforsørgere (enten fordi mannen var død eller av annen grunn ikke medforsørger), kommer med som aktører. Ugifte kvinner opptrer bare som bipersoner.

Et av de viktigste resultatene av undersøkelsen er at forsørgelsen så selvfølgelig framstilles som et felles ansvar for ektefellene. Til tross for at gifte kvinner var under mannens formynderskap, henvendte også disse seg i eget navn til myndighetene. Enker framhevet sin rolle som "ensørjande", som eneforsørgere for seg selv, sine barn og eventuelle andre personer som var avhengige av henne i husholdet. Også gifte kvinner kunne framstille seg slik, om ektemannen var ute av stand til å bidra til husholdets underhold. Begrepet "ensørjande" drøftes som en uønsket tilstand, i motsetning til ekteskapet, der de to partnerne sammen hadde ansvar for å bidra til forsørgelsen. Toforsørgermodellen som det foretrukne kommer tydelig fram.

Supplikken som kilde peker mot at supplikantene ønsket å oppnå noe fra myndighetene. De framhevet sin fattigdom og vanskelige stilling, og boka trekker særlig fram de kvinner som søkte om tillatelse til å drive en eller annen slags handel – med egentilvirkede produkter eller annet. Bokas tredje kapitell tar for seg hvordan kvinnene brukte byen som arbeidsplass. Spesielt kommer det fram hvordan kvinnene i sin handel i bymiljøet kunne operere uavhengig

av ektemannen, og at handlende kvinner i stor grad hadde kontakt med hverandre – både i form av samarbeid og konflikt. Deres måte å agere på sammenlignes med tidens laugstankegang (skrå-organiseringen). Som i laugene kunne kvinnene gjennom felles opptreden søke å regulere konkurransen seg imellom, og de argumenterte med sin rett til del i handelen. Fjerde kapittel diskuterer hvordan kvinnene brukte huset som base for sitt arbeid. Med base i eget hus hadde kvinnene muligheter til å produsere varer for salg, særlig brød, øl og brennevin, og til å drive kro eller utleie av rom i huset. Her argumenteres det (litt motstridende?) for at virksomhet som ble drevet i eget hus, egnet seg godt for enslige kvinner, men også at mange ektepar drev slik virksomhet i fellesskap. Særskilt drøftes det hvordan rollefordelingen for slike ektepar kunne være. Supplikkene viser i mange tilfeller at kvinnene kunne drive sin del av virksomheten ute i byen – med salg på gater og torg – mens mannen sørget for virksomheten i hjemmet, der krohold særlig trekkes fram.

Boka forholder seg tydelig til internasjonal forskning på kvinners arbeid i tidlig-moderne tid og diskuterer kildematerialets bærekraft. Kildematerialets begrensninger kommer kanskje ikke så tydelig fram. Supplikkinstitusjonen som utgangspunkt innebærer at det er et visst sjikt kvinner som vises fram. Dette er kvinner som måtte ta ansvar for egen (og ofte andres) forsørgelse. Men det er også kvinner som hadde noen ressurser, i form av kunnskaper om handel, om hvordan man kunne vinne fram i tidens samfunn, og som hadde tilgang til hus. Det utvalg kvinner vi møter, er særlig enker, hustruer der mannen er vekk eller syk, eller kvinner som har et arbeid som ikke utføres i samarbeid med ektemannen eller andre i husholdet. Det de ber om, kan være finansiell hjelp, men i bokas empiriske kapitler trekkes særlig fram de som ber om å få tillatelse til å drive næring som var regulert, fordi det potensielt kunne komme i konflikt med mannlige borgeres rettig-

heter, spesielt innen handel. De kvinner som *ikke* omtales, blir da på den ene siden de mer velbergede kvinner som fungerte innenfor en husholdsøkonomi i fellesskap med ektemannen, og på den andre siden kvinner i de lavere sjikt, som drev med all slags forefallende arbeid – vasking, stryking, hagearbeid, tekstilarbeid – som ikke krevde tillatelse fra myndighetene.

Det boka først og fremst får fram, er hvordan de midtre sjikt av kvinner kunne arbeide for sin forsørgelse. For det andre gjøres det tydelig at toforsørgermodellen oppfattes som en selvfølge i deres verden. Boka er dermed et viktig bidrag til forskningen på kvinners arbeid og posisjon i det tidligmoderne samfunnet. Tilsvarende forskning har særlig vært gjort i England og Nederland, og Sofia Ling drøfter også sine resultater i en slik europeisk sammenheng. Boka bidrar til å synliggjøre hvordan kvinnene selv så på det å arbeide for sin forsørgelse som en selvsagt ting. Forfatteren presiserer at hun ikke opererer med representative utvalg i kildebruken og heller ikke ser på endringer gjennom perioden. En god del av den forskning som har vært gjort på kvinners arbeid i de nordiske land, har tatt for seg en noe senere periode enn denne boka. Boka kan dermed bidra til å gi grunnlag for å studere endringer i kvinners arbeid fra 1600-tallet til 1800-tallet. Fortsatt er det behov for slik forskning som konkretiserer kvinners posisjon økonomisk og sosialt i tidligere samfunn. Dermed får vi også et rikere bilde av variasjonene i kvinners liv. Denne boka bidrar utvilsomt til å utvide perspektivet.

Ida Bull

De små då. Perspektiv på barn i historien

Eva Österberg

Natur & Kultur, 2016, 423 s.

Eva Österberg nämner i innledningen till sin bok *De små då. Perspektiv på barn i historien* att barn ofta är osynliga i historieböckerna. Det är ett viktigt påpekande. Som exempel kan nämnas den del av flerbandsverket *Sveriges historia* som omfattar perioden 600–1350, en tid som Österbergs bok delvis täcker. I detta band (2009), som skrivits av Dick Harrison, finns mycket litet om barn och barndom och begreppen saknas även i index. En bok om barn och barndom under medeltiden har således en plats att fylla.

Österberg skriver om medeltiden men har även ambitionen att på vissa punkter kontrastera medeltiden med dagens samhälle. Med barnen i fokus vill hon problematisera motsatsparet traditionellt-modernt och diskutera förändring och kontinuitet. Hon ställer sig kritisk till att medeltidens samhälle ofta beskrivits som ett traditionellt och dystert samhälle för barn jämfört med senare tider. Inspirerad av den ryske forskaren Aron Gurevitj betonar hon vikten av att studera områden utanför dåtidens politiska centrum, i detta fall Sverige och i viss mån Island, och som kanske skiljer sig från Tyskland, England och Frankrike.

Bokens kapitel behandlar områden som känslor, våld, brott och straff, trälldom, giftermål, barnafödande, fosterbarn och hur barn har använts för att bygga allianser. Framställningen har särskilt fokus på frågor som rör känslor, moral och normer. Österberg är intresserad av relationen mellan barn och föräldrar – om barnen var älskade och om de fick mycket stryk. Hon undersöker barns ställning i lagen och om, och i så fall på vilket sätt, en föreställning om olika faser under barndomen framträder i det medeltida källmaterialet.

Att texten rör sig kring dessa frågor hör samman med Österbergs utgångspunkt,

nämigen Philippe Ariès beskrivning av barndomen under medeltiden i *Barn- domens historia* (på svenska 1982). Österberg refererar Ariès som att medeltiden inte hade några klara begrepp om barn och ungdom, att människor saknade uppfattningar om vad barndomen krävde av de vuxna och att föräldrar inte fäste sig vid sina barn eftersom barnadödligheten var hög. Föreställningen om en barndom uppstod först med övergången till modern tid. Ariès bok kom ut 1960 och blev mycket uppmärksam. Den ledde till ett upp- sving för forskning om barn och barndom, vilket Österberg framhåller. Men Ariès bild av medeltiden har, som Österberg påtalar, på olika punkter kritiserats och tillbakavisats. Att Österberg ändå tar Ariès som utgångspunkt motiverar hon med att de allra flesta som studerat perioden efter medeltiden mer eller mindre har accepterat hans utgångspunkt. Det är ett påstående som kan diskuteras – och ifrågasättas.

Det medeltida källmaterialet är sparsamt och spretigt. Österberg har använt olika källor: Bibeln, Augustinus bekännelser, uppfostringslitteratur som översatts till svenska, Peder Månssons barnabok, predikosamlingar, helgonlegender, lagar, skråordningar, tänkeböcker, isländska sagor, rimkrönikor, ballader, mirakelberättelser, arkeologiskt material samt även en antik källa som Aristoteles skrifter som lästes under medeltiden. Som Österberg påpekar behöver medeltidsforskaren leta brett, men även andra material kunde ha utnyttjats: exempelvis Peder Låles ordspråkssamling från 1300-talets Sydskandinavien som innehåller mycket om barn, liksom det medeltida bildmaterialet och uppfostringsråden i heliga Birgittas *Himmelska uppenbarelser*.

Frågeställningarna i *De små då* gäller barn, men boken ger i mycket en mer allmän beskrivning av medeltidens samhälle. Att barn och barndom behöver sättas in i en kontext har påpekats inom barndomshistorisk forskning, men om barn inte ges en central plats i framställningen

riskerar vuxna och deras handlande lätt att hamna i fokus. Källpresentationer och forskningsöversikter, där studier om barn sällan finns med, tar också en stor plats i flera av bokens kapitel. I ett av de längsta kapitlen, "Känslor i svang", granskas vilka ord för känslor barn kan ha mött och "vad som framstått som mer eller mindre önskvärda känslouttryck". Här redovisas bland annat forskning som rör olika historiska perioder och de känslouttryck som framträder i närläsningar av Karlskrönikan och Erikskrönikan. Texten är intressant, men de vuxna dominerar kapitlets 50 sidor, även om de avslutande sidorna relaterar till barn. I andra kapitel kommer vi närmare barn och unga. Det gäller till exempel när åldersgränserna i lagstiftningen diskuteras och då rättsmaterial redovisas med exempel på hur våld mot barn och förseelser av barn har hanterats. I mirakelberättelserna synliggörs barns vardagsliv i redogörelser för olyckor och sjukdomar som de råkat ut för, men Österberg koncentrerar sig främst på hur vuxnas omsorg om och kärlek till sina barn kommit till uttryck när de sökt hjälp av helgon.

Barns behov av skydd, omvårdnad och kärlek återkommer i texten. Man kan beskriva det som ett behovsorienterat synsätt på barn. Inom barndomsforskningen har också andra perspektiv lyfts fram, som att barn är aktörer i sin egen rätt och att relationen barn–vuxen även inbegriper makt. I boken finns exempel på detta, men behovsperspektivet genomsyrar framställningen.

Slutsatserna som presenteras överensstämmer i mycket med det som framkommit i den forskning som avvisat Ariès teser och som Österberg också själv tidigare berört: föräldrar brydde sig visst om sina barn, också under medeltiden uppfattades barndomen innehålla tydliga faser, lagarna erkände barn som individer med rättigheter och ansvar och det fanns en gräns för vilket våld som uppfattades som rimligt. Utifrån sina många olika källmaterial kan Österberg konkretisera bland annat

åldersgränser och barndomens olika faser, vilket är värdefullt. Hon framhåller att medeltiden inte var så olik vår egen tid när det gällde människors omsorg om sina barn och medvetenheten om att barn passerar olika faser och hon menar att forskningens inriktning på förändring bidragit till att detta negligerats. Faran med att kontinuiteter osynliggörs är en viktig aspekt också mer allmänt. Bokens betoning på att visa kontinuiteten i föräldrars kärlek till sina barn innebär dock även en risk att vardagslivets och föräldraskapets komplexitet och svårigheter inte riktigt uppmärksammas. Källmaterialet visar att barn agades, att de for illa och en del av de olyckor som nämns i mirakelberättelserna tyder på att föräldrar var stressade och att barnen fick klara sig själva.

Ariës som utgångspunkt bidrar till att det bara är vissa delar av medeltidens barndomar som framträder. Uppgifter om arbete, lek och barns geografiska rum förekommer i de olika källmaterial som refereras, men boken innehåller inga sammanfattande resonemang om sådana frågor. Forskning från olika perioder har visat att arbete speglar barns position både i familj och i samhälle och det är också ofta i och genom sådana uppgifter som barns handlande och barn som aktörer ibland synliggörs.

Österberg redovisar mycket forskning men jämförelsen mellan barndomar i Europas centrum och periferi fördjupas inte riktigt. Franska studier som till exempel *Les enfants au moyen age* av Danièle Alexandre-Bidon och Didier Lett (1997) kunde ha bidragit med intressanta aspekter. Välkända anglosaxiska forskare inom det barndomshistoriska fältet, som Hugh Cunningham och Colin Heywood, saknas i referenslistan.

Texten innehåller även resonemang utifrån exempel från senare tider och andra områden. Att knyta samman dåtid och nutid och olika delar av världen ger ett personligt anslag. Det bidrar till reflektion men ställer även höga krav. Vad är det som

jämförs? Utifrån vilka perspektiv görs värderingar av händelser i nutid och dåtid? Österberg lyfter fram att Sverige som första land i världen förbjöd föräldrar att aga sina barn. Detta är en viktig händelse, men den visar också att barn var den sociala kategori som sist av alla uppfattades behöva skydd mot aga.

De små då är mycket välskriven och erbjuder spännande läsning, men den uppmanar också till fortsatt forskning och en mer utförlig diskussion av barns livsvillkor och barndomar under medeltiden.

Ingrid Söderlind

Silk and Tea in the North: Scandinavian Trade and the Market for Asian Goods in Eighteenth-Century Europe

Hanna Hodacs

Palgrave Macmillan, 2016, 216 p.

Location matters. This is a fact demonstrated by Hanna Hodacs in her study on global trade as experienced by residents of northern Europe. This history presents new and intriguing findings that are different from the well-known British, Dutch and French narratives of East India trade. The new analyses revealed by Hodacs came about as a result of the timing, scale and focus of Scandinavian commerce and the people whose tastes were served. Hodacs bases her work on Danish and Swedish companies trading in China. These mercantile organizations followed a different trajectory compared to their western European counterparts, with major endeavors arising following the first few decades of the eighteenth century. The archival resources from both regions complement each other, where gaps in one area are covered in the other. The compelling logic of this regional focus is established throughout the book.

Denmark's early seventeenth century foray into the Indian subcontinent foreshadowed its eighteenth century focus on

the Canton trade. And Canton was what attracted the Danish and Swedish companies. Their success was the result of the systems set in place by the larger European trading companies and the Hong merchants of Canton – not to mention the robust demand seething through Europe. The author convincingly demonstrates that: “Approaching the history of the Scandinavian East India trade as part of a global history means moving beyond many traditional accounts of companies [...] written as national histories.” (p. 184) Moving beyond a national perspective allows Hodacs to present the intersecting networks (legal and illegal) that sustained this traffic, along with the particular material cultures of tea and silk that were key for these endeavors.

The focus on tea and silk is a good decision: the former comprised an exceptional volume of trade and figured as a dominant global product in Europe, especially in Britain. The latter, silk, allows for a deeper investigation of the varied tastes and consumer practices in play in the eighteenth century. I consider the tea trade first. The vast scale of smuggled tea entering Britain has been recognized for a long time, and smuggling is now receiving the sustained attention that is essential for understanding the economic structures of this era. Michael Kwass’s recent history *Contraband* (2014) illustrates the profound integration of legitimate and informal/illegal trade in eighteenth century France, with a particular focus on tobacco and calico. Other scholars have addressed smuggling on the Pearl River Delta, in the Indian subcontinent, in the Caribbean and in parts of Europe, as well as the commodities involved. Hodacs focuses on tea as traded by Scandinavian dealers, thus giving us a fuller understanding of the make-up of international commerce, including the supply to the British tea market, the largest in Europe. Many investors in the Scandinavian trade remained anonymous, most likely men whose fortunes arose from other European East India companies. They structured the

Scandinavian tea trade to feed the demand of British consumers and in this process came to develop very particular practices. For example, Danes and Swedes started blending tea in Canton – a practice unique to these adventurers. Scandinavian tea packing was also distinctive, bringing a commodity with defined characteristics to Europe: a “Dusty Ready-Blend Tea from the North.” (p. v) And, while it cost the Danes and Swedes more to acquire silver in Europe, ready money guaranteed quick transactions once the ships were docked in China and thus no need to juggle other commodity exchanges in order to secure the tea they sought. The seasonal auctions in Gothenburg and Copenhagen ensured a tea amenable to the largest cohort of European consumers. Hodacs describes a “taste convergence” of tea centered on the Low Countries, the entrepôt from which massive cargoes were dispatched into opaque distribution networks. This commercial system remained in place until 1784, when Britain slashed its duties on tea. Until then, investors in the Swedish and Danish East India companies were able to secure heady profits and the Scandinavian companies were in a position to revise the delivery of tea from China to ordinary European consumers.

The scale of the black market tea trade was enormous with channels equal in scope to those of legitimate commerce. In fact, the two intersected seamlessly. But smuggling was not the full sum of illicit behavior. The author notes the repeated interventions of local dealers adding dried leaves from local plants, as well as dried used tea, to stretch supplies. In this context, Hodacs offers a challenge to researchers: “This material history of tea needs to be further explored and compared with other histories of recycling, substituting and eking out exotic and expensive goods.” (p. 186) Indeed, commodities acceptable to eighteenth century contemporaries involved many different kinds of fraud, and familiarity made these “teas” a palatable option.

Color is another focus of this volume – the colors of silks carried to northern Europe. This theme provides another important intervention in the histories of Asian textiles in Europe, a counterpoint to the extensive scholarship on the global trade in Indian calicoes and other cottons. Hodacs analyzes the term “motley” [*brokig*] – the English translation of a word that was initially celebratory, denoting the splendid colors of aristocratic dress. In time, however, this word became associated with disruptive plebeian behavior and the “social disorder” (p. 93) that came with increased consumption of vibrant garb among non-elites. Other studies have emphasized the role of cotton in the democratization of consumption in western Europe, and Hodacs here notes the (cheap) rainbow silks flowing into Scandinavia well before the cotton surge. This traffic soon elicited new sumptuary codes and the 1755 prohibition on importing Chinese silks to Sweden. The breadth of colorful and cheap silks clearly had an impact from Helsinki to Copenhagen and the number of eighteenth century sumptuary laws illustrates the success of these goods among peasants and maidservants as well as those of middle rank. Hodacs’ attention to sumptuary laws is astute. At the same time, as all regions of Europe were commercially porous, we cannot assume that cheap Chinese silks were entirely excluded from Scandinavia following these laws. Hodacs describes the energy spent developing domestic substitutes, especially in the second half of the century, while the taste for lively colors remained in place. The bright Chinese silks named and treasured in Scandinavia are presented as precursors of populuxe cottons, fulfilling a critical role in the material transformation of this region and launching a different sort of motley.

The final theme of this volume is natural history, with the attempted relocation of tea and dyes seminal to the Canton trade. A “Kanton” was established near Stockholm, intended to be the epicenter

of innovations, somewhat like the British “New Canton” in East London. Outside of this site, Scandinavian scholars from Carolus Linnaeus (1707–1778) to Johan Peter Westring (1753–1833) worked hard to understand the properties of Asian plants in order to break the Chinese monopoly of knowledge with regard to tea production and textile dyeing. These attempts were global undertakings, involving commercial men as well as skilled naturalists within systems of political economy and imperial precepts seeking to disadvantage Asia and advance Europe. Throughout, the material culture of Europe changed irrevocably but variably, depending on locale. This volume adds both substance and nuance to our understanding of global trade and the evolving material systems that emerged within Europe.

Beverly Lemire

Man ur huse: Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidig-modern tid

Mats Hallenberg & Johan Holm

Nordic Academic Press, 2016, 310 s.

In his book *Political Interaction in the Old Regime* (1994), Harald Gustafsson asked “How much say did people have?” Based on his results, quite a lot. His book was the final report of the Nordic collaborative project “Centralmakt och lokalsamhället” (Central powers and local society), which studied the decision-making process in eighteenth century Swedish society. What did this process look like before the Swedish Enlightenment and Age of Liberty? Were the local societies of the sixteenth and seventeenth centuries simply made up of a mass of powerless and humble subjects obeying the orders of the Crown? If not, did they constitute a remarkable social force that the establishment had to listen to? This was more or less the question

asked in another Nordic collaborative project, which published *People Meet the Law* (2000, eds. Eva Österberg and Sölvi Sogner). Nevertheless, this book does not give us a coherent answer. Many of the chapters stress the importance of the interaction between the Crown and its subjects in the decision-making process. Finnish historian Heikki Ylikangas, however, emphasizes that following the defeats in the uprisings and revolts of the sixteenth century, the seventeenth century peasantry was so suppressed that they had no option but to obey.

It is surprising that none of these books are mentioned in the bibliography in Mats Hallenberg and Johan Holm's publication *Man ur huse*, even though the latter addresses a fairly similar key question: how much say did the local level have in the state-building process of the sixteenth and seventeenth centuries? Over the last thirty years, two main interpretations have come to dominate the Swedish historiographical debate concerning the early modern state. The "power state" (*maktstat*) interpretation sees early modern Swedish society as an effective machinery, which the establishment could use for forcing the peasantry to yield taxes, provisions and manpower for its endless wars. The other interpretation sees the interaction between the authorities and local societies as the glue that held the Swedish realm together. These two interpretations have been pitted against each other and it has not been possible to reach a consensus concerning the nature of early modern society.

Hallenberg and Holm try to use the best of these two opposing interpretations. Their main goal is to determine whether the local level and the peasantry had any say in the making of the centralized modern state. The discussion regarding state-building has lasted for over a century, and Hallenberg and Holm provide a thorough overview of the relevant literature on the state-building process in the beginning of their book. They start from the classic late nineteenth

century works of Herbert Spencer and Otto Hinze and end with Charles Tilly in the 1990s. The dominant interpretation has been that state-building was directed from above and that the main purpose of centralizing the administration was to increase its ability to force the peasantry to deliver more resources for war or to defend existing power relations against internal or external threats.

As shown by Hallenberg and Holm, modern research in fact approaches at the state-building process from different angles. Already Charles Tilly demonstrated that the establishment was forced to negotiate with local elites. Another researcher who should be mentioned in this context is Thomas Ertman, who emphasized that negotiations with and participation by the common people were integral to the birth of the centralized state. This is what Hallenberg and Holm are after: state-building from below. They want to explore the role of the common people in the state-building process. The aim is definitely not to claim that state-building was directed by commoners. The authors state that local societies were neither passive objects of the ruling authorities, nor a mass of common folk reacting to the activities of the establishment, as they find examples where local societies were active agents participating in the state-building process.

After a well-executed introduction to the topic, Hallenberg and Holm use their own case studies to try to convince the reader. First, Mats Hallenberg describes how the peasantry was mobilized for war and how negotiations with local societies related to the recruitment of soldiers affected the state-building process and the practices of the authorities during the sixteenth century. Here, the analysis of the negotiations between the authorities and local societies during the Russo-Swedish War of 1570–1595 is particularly convincing. Hallenberg argues that negotiations between the establishment and local societies constituted a peculiar mixture of coercion and

compromise. The establishment was able to use force and violence to reach its goals (i.e. to get manpower to its wars and provisions for the army), but not without the threat of protests, riots and even uprisings. The authorities had to rely on skilful negotiation with the local societies, adapting their demands to the peasants' abilities and will to ensure that significant confrontations did not take place. It should be noted that just after the war, in the absence of this kind of interaction in the eastern half of the realm (i.e. Finland), a remarkable peasant uprising took place: the Club War of 1596–1597. The fact that the authorities had to adapt their demands to the will of the peasantry influenced the state-building process from below.

Following Barrington Moore's reasoning, Johan Holm presents a case study of the peasant uprisings in Sweden during the first decades of the seventeenth century. Moore's core idea is that the common people can tolerate almost all kinds of poor circumstances if they are used to it. If, however, their livelihood were to deteriorate very quickly, then this might result in protests, riots or even an uprising. Naturally, the international literature on the topic offers much more nuanced interpretations regarding the impact of economic change on peasant protests. Nevertheless, Holm finds that Moore's concept fits the Swedish case in the first half of the seventeenth century.

In Holm's view, it was the poor, the artisans and the landless who rose to open revolt against the Swedish Crown after the sixteenth century. This seems to be the case with regard to the situation inside the borders of present-day Sweden. However, the eastern half of the realm looks different. A few examples illustrate this point. The resistance of the freeholders against their manorial lords in the parish of Elimäki in southern Finland was well-known throughout the realm during the seventeenth century. The owner of the manorial estate, Gertrud von Ungern, got the nickname

"peasant tormentor" (*bondeplågåre*) even among the noble estate at the Swedish Diet. It is true that most violence originated from the manor, even though peasant feelings were very inflamed throughout the century up to the late 1770s. In Karelia, hundreds of peasants, led by the wealthiest, rose to armed resistance and looted manors during the great famine of 1696–1697, and military force was needed to stop the armed peasant groups.

It is quite typical of Swedish research on the early modern period to focus on the regions inside present-day Sweden, thus resulting in the eastern half of the realm frequently being ignored and forgotten. This Swedish tradition bears many of the hallmarks of national historical writing. Nevertheless, Holm's description of the influence of the peasant estate at the Swedish Diet during the first decades of the seventeenth century is very informative.

Mats Hallenberg and Johan Holm have written an inspiring book. The aim to find a "middle ground" between the two stagnated interpretations of "the power state" and "the interaction state" is one of the book's key merits. It is high time for early modernists to move out of their trenches and move forward from their old and fixed positions. The book gives us reasons to consider new possibilities for exploring this approach further. If the local societies and common people had a say in the Swedish state-building process, what was the role of the "mediating" class? This includes the clergy who lived among their parishioners, not only attending to their spiritual needs but also supporting them in terms of many "worldly" issues. The impact of provincial and local civil servants on the state-building process should also be taken into account. What was the role of the rhetoric of the Reformation in this context? How much say did local societies have in state-building after the seventeenth century? This is a rich vein to mine in future research.

Kimmo Katajala

Avhandlingar

Pappersarbete. Formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium

Charlie Järpvall

Mediehistoriskt arkiv, 2016, 256 s.

År 1946 är egentligen inte särskilt länge sedan. Ändå är det en alldeles speciell tidsresa att läsa Charlie Järpvalls avhandling som visar upp ett system som är på samma gång antikverat och ständigt lika aktuellt. Järpvall studerar det svenska kontorets standardiserade, effektiviserade och rationaliserade informationshantering, sedd, förstådd och analyserad genom pappret och blanketten åren 1920–1960. Ett nytt pappersformat – enhetsformatet eller A4, som antogs som standard 1946 – ansågs kunna lösa en rad problem som hörde samman med information. Och när det väl var på plats kunde även blanketten rationaliseras och delas in i sektioner och avdelningar för att öka hastigheten i informationshanteringen, en hastighet som också var kopplad till hur skrivmaskinen kunde fås att fungera tillsammans med blanketten och de väl tränade maskinskriverna. Eller snarare hur maskinskriverna kunde anpassas efter maskinen, för detta var på den tiden när man kunde uttala en sådan ambition klart och tydligt och inte behövde smussla med den.

Avhandlingen har fyra empiriska kapitel, en längre introduktion och en kort avslutning. Empirin är uppdelad i två huvudspår, dels pappret, dess standardisering och konsekvenserna härav, som behandlas i kapitel 2 och 3, dels blanketten vars standardisering, användning och konsekvenser följer på, och interagerar med pappret, i kapitel 4 och 5. Framställningen är i huvudsak kronologisk, eftersom blankettdiskussionen var en konsekvens av formatstandardiseringen, men det finns också en tematisk indelning.

I inledningen argumenterar Järpvall för

att det oansenliga pappret bär på fler svar än vi kanske har frågor. Dess roll inte bara på kontoret utan som del i en informationskultur som karakteriseras av kontinuitet snarare än brott tydliggörs och bidrar till historiseringen av dagens informations-samhälle. I det andra kapitlet analyseras sedan själva formatstriden; argumenten, känslorna, aktörerna, utredningarna får plats inom en ram som kännetecknas av ordning, en ordning som också kunde betraktas som vacker, eller inte, beroende på vilken sida man stod på. När väl standarden var satt var det möjligt att också utforma resten av kontoret på ett rationellt vis, vilket behandlas i det tredje kapitlet. Den nya standarden påverkade också arkiven, vilket även hade varit ett argument i standardiseringsdiskussionen. A4 kunde lagra mer text på mindre yta vilket sparade pengar för staten, vid exempelvis arkivering. Järpvall understryker att det inte var någon fråga om att begränsa mängden data utan att låta den ta mindre plats.

I kapitel 4 står en kanske ännu mer oansenlig informationsteknik i fokus, nämligen blanketten, som ”stretar emot” och inte accepteras av arga användare som uttryckte ”blankettraseri” i ”Krängelsverige”. Järpvall visar här på mycket starka kontinuiteter och byråkratiska och administrativa strukturer som går långt tillbaka och bland annat sätter praktiken att samla in data i perspektiv. Kontroll är här ett nyckelord, makt ett annat. Det sista empiriska kapitlet handlar om skrivmaskiner, maskinskrivning och blanketter och hur människor skulle anpassas till maskin och papper för att uppnå större effektivitet och högre hastighet. Avslutningsvis summerar Järpvall avhandlingens främsta bidrag.

Detta är på många sätt en torr historia, precis som pappret. Järpvall har inte valt att se detta som en kontroversstudie även om skiljelinjerna för och emot den nya pappersstandardens dras upp relativt tydligt. Här och var bränner konflikterna till, men de är inte huvudsaken, varken empiriskt eller metodologiskt. Samtidigt

är historien vass, precis som pappret, som vi alla någon gång har skurit oss på. Järpvall ansluter sig genom sitt val av studieobjekt till en materiell vändning; intresset är "informationshanteringens materiella förutsättningar" (s. 42). Men även om pappers- och blankettanalysen rör sig mellan idéer om vad som borde vara och vad som faktiskt är eller var, så är det trots allt en viss övervikt mot idéerna. Det materiella är en aning undflyende och jag frågar mig boken igenom varför. Kanske beror det på att det ändå mest är diskussionerna som står i fokus och att avhandlingen inte i första hand förmedlar en berättelse. Det kan också bero på att det kontor som beskrivs uttryckligen inte är ett specifikt kontor utan idén om ett kontor. Att ett sådant val följaktligen resulterar i en annan sorts materialitet är kanske inte så konstigt.

Samtidigt finns det förstås något påtagligt materiellt i saker som vi alla har upplevt och som vi ständigt tampas med. Själv har jag betyg i maskinskrivning (som också gav mig mitt första arbete efter gymnasiet) och det var min mammas anställning på Esselte blankettförlag som satte maten på bordet när jag var barn. Det ger min egen läsning en särskild klangbotten, men vi har alla erfarenheter som innebär att vi kan relatera till *Pappersarbete*. Den så kallade digitala revolutionen till trots ligger den studerade periodens problem mycket nära dagens, vilket är en stor förtjänst med avhandlingen.

Den extremt centraliserade statliga standardiseringsdiskussionen är intressant och illustrerar hur informationstekniken har haft olika sociala bärare över tid. Källmaterialet kommer delvis från dessa diskussioner och kompletteras med dem som äger rum i facktidskrifter samt med annonsmaterial. Att synliggöra detta material är ett empiriskt bidrag i sig.

Den tidigare forskning som Järpvall i första hand lutar sig mot är den i vid bemärkelse medie- och informationshistoriska. Det rimmar väl med den kulturhistoriska ambitionen och förklarar

varför standardiseringslitteraturen inte har någon framträdande roll i avhandlingen. Litteraturen är förtjänstfullt invävd i en pågående analys boken igenom.

Detta är ett väl genomfört arbete. Järpvals språk närmar sig ibland tidens eget, samtidigt som det finns en tydlig egen formuleringsvilja som då och då avslöjar en viss ironisk distans till objektet. Stilen är eftertänksam och utan större äthävor, vilket är kongenialt. Det är synd att index saknas, denna informationstekniska konvention som ökar användbarheten hos en bok. Beklagligt är också att både det empiriska primärmaterialet och sekundärmaterialet, som ger oss en genväg till relationen till tidigare forskning, står tillsammans längst bak under rubriken "Litteratur". Denna sammanblandning, som tycks bli allt vanligare, hjälper inte heller läsaren. Detta är emellertid randanmärkingar. Den som är intresserad av rationaliseringsprocessen och som vill få ny kunskap för att förstå strävan efter att uppnå högre hastighet i informationssamhället bör läsa Järpvals avhandling. Mycket annat får man lära sig på köpet.

Nina Wormbs

Storstadens dagbok. Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm
Erik Edoff

Mediehistoriskt arkiv, 2016, 288 s.

Vad krävs egentligen för att en stad ska räknas som en storstad? Under en konferens i Rom 1889 gav statistikerna ett ytterligt konkret svar: 100 000 personer. Uppgiften går att finna i mediehistorikern Erik Edoffs avhandling *Storstadens dagbok. Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm*, som ger en betydligt mer komplex bild av storstadens beskaffenhet kring sekelskiftet 1900. Vad en storstad var, eller kanske borde vara, var under denna period inte en helt lätt

fråga. Sekelskiftets storstad, inte minst Stockholm, har också väckt en påtaglig uppmärksamhet inom forskningen under senare tid. Ett av de sammanhang som då endast tangerats har nu uppmärksammats av Edoff, nämligen den så kallade boulevardpressen. I avhandlingen skriver Edoff fram boulevardpressen som en del av ett storstadsprojekt, ett medel att definiera och begripliggöra Stockholm i egenskap av just en storstad.

Syftet med Edoffs avhandling är att "undersöka och analysera det sena 1800-talets svenska boulevardpress ur ett mediasystemperspektiv i förhållande till urbanitet" (s. 14). I undersökningen analyseras i huvudsak fyra olika boulevardtidningar: *Figaro*, *Budkapfen*, *Vikingen* och *Hvad Nytt*. En central utgångspunkt är, som titeln också antyder, att dessa ingick i ett vidare mediasystem. Genom att utgå från att medier bör förstås i förhållande till andra medier, vill Edoff skapa förutsättningar för en analys som sträcker sig betydligt längre än presshistoriska undersökningar av ett mer traditionellt snitt. Svaret på vad boulevardpressen verkligen var blir i Edoffs undersökning också mer nyanserat än vad man i förstone kan tro.

Boulevardpressen uttryckte inte endast ett intresse för det urbana livet utan bidrog också till att definiera och förklara Stockholm decennierna före sekelskiftet 1900. Den teoretiska premissen för detta antagande är välbekant för de flesta som intresserat sig för stadsrum och urbanitet i kulturhistoriskt anstrukna analyser. En stad består kort sagt av betydligt mer än tegel och murbruk. En stad består också av föreställningarna om staden, föreställningar som under det sena 1800-talet också skapades genom tidningar som *Figaro* och *Hvad Nytt*. Boulevardpressen, menar Edoff, bidrog också till att göra den urbana miljön greppbar och hanterlig, inte minst genom att återkommande tematisera den distanserade vyn från ovan. Edoff liknar kort sagt boulevardtidningen vid en karta,

med vilken läsaren kunde orientera sig i den framväxande storstaden.

Undersökningens sex kapitel är disponerade utifrån ett antal frågor som rör tre huvudsakliga teman: det mediasystem som boulevardpressen var en del av, det urbana rum som den verkade i, samt de människor som figurerade i tidningarna ifråga. Tidningarnas redaktörer och skribenter har en framträdande plats i undersökningen, eftersom de också hade en sådan i tidningarna. De skrev in sig själva i sina reportage och gjorde därmed det abstrakta konkret och det främmande bekant: de var närvarande under ballonguppstigningar, injicerade morfin – vid enstaka tillfälle, bör tilläggas – på Hamburger Börs och levde loppa på Berns. Givet att gränsen mellan press och person var tunn handlade den aktiva närvaron i Stockholms nöjesliv inte endast om att skapa ett aktuellt stoff att fylla tidningarna med. Boulevardpressen skulle vara en del av Stockholm. Därför var också tidningsmännen tvungna att vara just det.

Edoff använder ofta och gärna anekdoter som analytiska exempel. Detta är i sig en god idé och det finns all anledning att uppskatta flera av de enskilda poänger som dessa anekdoter ger upphov till. Men den analytiska argumentationslinjen är inte alltid tydlig och det är ibland svårt att navigera bland alla berättelser om hissar, telefoner och luftballonger. Vad är viktigt och vad är mindre viktigt? Hur knyts de olika exemplen till avhandlingens syfte? Undersökningen hade här tjänat på mindre svepande formuleringar och en tydligare struktur, både med avseende på syftesformulering och kapitelinnehåll. Flera av de exempel Edoff använder sig av, däribland historien om kapten Rollas tragiska öde, är möjligen också mer bekanta för den 1800-talsbevandrade mediehistorikern än referenserna till tidigare forskning ger vid handen.

En tydligare analytisk stringens hade också varit önskvärd ifråga om avhandlingens bärande analytiska begrepp:

mediesystem. Trots inledningens utförliga diskussion om begreppet förblir det i undersökningen ottydligt vad detta mediasystem – som genomgående skrivs i bestämd form – faktiskt avser. Boulevardpressen ingick högst sannolikt, som Edoff också ger belägg för, i ett föränderligt system av andra medier vars innehåll och form förhöjde och förstärkte varandra. Läsaren måste dock ofta själv dra sina slutsatser. Vad inkluderas (inte) i det mediasystem Edoff urskiljer? Hur förhåller sig egentligen ett "medium" till en "medial aktör"?

Till styrkorna med avhandlingen hör den horisontella, snarare än vertikala, analysen. Edoff tar inte några av tradition givna hierarkier mellan olika typer av källmaterial för givna. Att uppmärksamma den ofta negligerade boulevardpressen och därtill lyfta fram detaljer som kan förefalla perifera, som reklamannonser och personliga påhopp, utgör ett viktigt bidrag inom den humanvetenskapliga forskningen om den svenska pressens historia. Utifrån en horisontell analys av detta slag kan Edoff visa hur Stockholm som modern storstad bokstavligen växte fram på pappret, och inte endast hos stadsplaneraren eller arkitekten. Det skedde också här, i boulevardpressens oändliga rader med porträtt av kända stockholmare och reportage om nymodigheter, bland reklamannonser för punsch, praliner och tobak.

Anna-Maria Hällgren

Rätten till privatlivet. Och moralen bakom omoralen i svensk press 1920–1980

Mattias Hessérus

Uppsala universitet, Historiska institutionen, 2016, 410 s.

Privatlivet är ett mycket ambitiöst och komplext historiskt problemområde att ge sig i kast med. Uppkomsten av ett privatliv berör grundläggande frågor om människan som åtskild eller sammankopplad med

andra individer. Föreställningen om det privata förutsätter också en motsatt offentlighet som det åtminstone tillfälligt går att backa ifrån, in i den skyddade privata sfären. Historiskt sett har kränkningar av en sådan privatsfär förstås begåtts av såväl kyrka som av myndigheter och kommersiella aktörer, men Mattias Hessérus har valt att koncentrera avhandlingen på den svenska pressen. Det handlar mer specifikt om de regelverk som funnits under perioden 1920–1980 och om hur frågan om privatlivets helgd diskuterats i journalistisk fackpress och i samhällsdebatten, liksom om hur kränkningar har motiverats av olika pressaktörer. Genom detta vill Hessérus komma åt föreställningar om privat och offentligt under perioden, vilket han gör med hjälp av sociologen Ferdinand Tönnies begrepp *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*, då särskilt så som Johan Asplund tolkat dem. Hessérus definierar det privata som individens kontroll över den egna informationen och hur den ska kommuniceras till andra. Med den egna informationen avses i huvudsak sexualliv och intimrelationer, som av Hessérus beskrivs som "privatlivets mest förborgade områden".

Avhandlingen består av ett antal delstudier. Dessa inbegriper "skandaltidningen" *Fäderneslandet*, den så kallade homosexjakten under 1950-talet och ändringen av publicitetsreglerna 1953, pornografidebatten under 1960-talet och 1967 års ändring av publicitetsreglerna, den statliga utredningen om privatlivets fred 1966–1980 samt de fällningar i Pressens opinionsnämnd (PON) som rörde privatlivets helgd under 1970-talet.

Hessérus drar slutsatsen att en konsensus om rätten till en skyddad privatsfär inte blev tydlig i Sverige förrän i mitten av 1900-talet. Innan dess menar han att gemenskapens väl stod över individens rättigheter. I kölvattnet av den så kallade homosexjakten under sent 1940- och tidigt 1950-tal, där enskilda på ett skoningslöst sätt hängdes ut också i "den vanliga" pressen, ändrades publicitetsreglerna efter

viss självkritik. Hessérus visar dock på en ambivalens där argument för återhållsam rapportering om homosexualitet också handlade om rädsla för Sveriges rykte som ett "tillhåll för homosexuella" samt för att "svaga karaktärer" skulle påverkas i sin sexualitet. I och med 1960-talets sexualliberala svängning menar Hessérus att "sedligheten föll" och föreställningen om privatlivet snarare kom att präglas av *Gesellschaft*. Hessérus uttrycker det som att moralen på så vis privatiserades: rätten till privatlivet kom att stå över gemenskapen så länge andra personer inte skadades eller brott begicks. Enskilda individer kunde i princip ha hur dålig moral de ville i skydd av det privata utan att det ansågs rättfärdigt att sprida information om detta via pressen. Under 1970-talet ifrågasatte kvinnorörelsen under devisen "det personliga är politiskt" uppdelningen mellan privat och offentligt och ett nytt journalistiskt ideal växte fram i efterföljd av bland annat Watergate-skandalen och IB-affären. På grund av detta förändrades synen på rätten till privatlivet, vilket Hessérus menar kan förklara såväl publicisternas försvar av intrång i den privata sfären som det faktum att den statliga utredningen inte enhälligt föreslog ett utökat lagligt skydd.

Den största behållningen med avhandlingen är delstudien om den beryktade tidningen *Fäderneslandet* och dess redaktör C.S. Dahlin. Efter en genomgång av bland annat privata arkiv, debatten om tidningen och dess innehåll, lyckas Hessérus utvinna ny kunskap som tydligt visar hur den samlade (organiserade) presskåren tillsammans med flera andra samhällsaktörer förmådde stoppa tidningen. Hessérus undviker på ett elegant sätt att enkelt avfärda Dahlins motiv som endast monetära och för ett övertygande källkritiskt resonemang om huruvida tidningen verkligen bedrev utpressning mot de uthängda individerna. Istället tar Hessérus fasta på Dahlins grundande av ett nationalsocialistiskt parti 1933 för att förstå såväl det populistiska som det antisemitiska innehållet i publikationen.

Min viktigaste kritik mot Hessérus framställning rör behandlingen av tidigare forskning. Tidigt i avhandlingen deklarerar Hessérus att historievetenskapen, särskilt den svenska, i "begränsad utsträckning har intresserat sig för privatlivets problematik". En välvillig tolkning är att Hessérus menar privatlivets problematik i en mer snävt teoretisk mening för att därmed peka ut den forskningslucka han vill fylla. Men som genus- och sexualitetshistoriker sticker det ändå i ögonen att läsa. Få dimensioner har väl i denna forskningstradition varit så problematiserade (mot bakgrund av 1970-talets kvinnorörelse, som Hessérus själv nämner i de empiriska avsnitten) som uppdelningen privat–offentligt. Eftersom Hessérus avhandling dessutom till sin empiri är sexualhistorisk är det anmärkningsvärt att han inte förhåller sig till hur forskare på fältet har problematiserat detta begreppspar. I de empiriska avsnitten förekommer förvisso en del tidigare sexualhistorisk forskning, men i flera fall saknar jag rena standardverk som på ett direkt sätt behandlar den problematik som Hessérus beskriver, exempelvis Elgán (1994) i avsnittet om preventivmedelslagstiftningen, Rydström (2003) i avsnittet om homosexualitetens reglering och Isaksson (2007) i avsnittet om 1970-talets feminism. Att ett tydligare förhållningssätt till tidigare forskning hade kunnat fördjupa och nyansera de empiriska analyserna är självklart, men det hade också kunnat leda till en mer teoretisk diskussion om makt. Trots ett mycket omfångsrikt inledningskapitel finns mycket lite reflektion om vem som under olika perioder haft möjlighet och rätt till ett privatliv, samt hur den enas rätt till privatliv har inneburit inskränkningar för andra. Jag saknar också en utförligare diskussion om varför författaren valt att fokusera särskilt på sexualiteten, liksom om vad sexualitet är och hur den kan förstås historiskt.

Hessérus har gått igenom ett mycket stort empiriskt material. Jag har redan berört den omfattande delstudien av *Fäder-*

neslandet, men även studierna om PO/PON och den offentliga utredningen är materialmässigt omfångsrika. Det är mer än nog för en avhandling. Med detta sagt saknar jag ändå en analys av frågans behandling i riksdagen. När nu lagstiftning och avsaknaden av densamma liksom samhällsdebatt berörs i avhandlingens huvudfrågeställning har jag svårt att förstå varför detta material vid flera tillfällen har valts bort (exempelvis 1967 års riksdagsdebatt, vars innebörd enligt Hessérus uppfattades som ett hot om lagstiftning och som ledde till nya stadgar för PON). Läsaren får därför heller inte veta vilka partipolitiska konfliktlinjer det fanns i frågan om privatlivet. Särskilt en mer systematisk diskussion av socialdemokratins syn på privatlivets helgd i relation till periodens välfärds- och kulturpolitik borde ha kunnat fördjupa analysen av de förhandlingar om *Gemeinschaft–Gesellschaft* som är centrala i avhandlingen.

Ytterligare en analytisk diskussion som jag saknar är den om pressens organisering och skillnaden mellan aktörer som var organiserade och oorganiserade. En sådan diskussion hade kunnat nyansera analysen när det oorganiserade *Fäderneslandet* jämförs med PON-fällningarna mot organiserade medlemmar. Deras olika relation till pressorganen innebar ju att de svarade mot olika regelverk, vilket sannolikt påverkade deras argumentation. Motsättningarna mellan den organiserade pressen och fristående och etiskt utmanande publikationer har därtill brännande paralleller i dagens digitaliserade medieklimat. *Fäderneslandets* retorik, där den övriga pressens "etablissmang" sattes mot den egna publikationen som "sanningssägare" och där privatlivet kränktes i yttrandefrihetens namn ekar tyvärr välbekant.

Avhandlingens viktigaste slutsats – att föreställningen om rätten till privatlivet stärktes under perioden – må vara rimlig, men det finns tvetydigheter som Hessérus inte ordentligt utforskar. En tolkning skulle kunna vara att privatlivet åtminstone i praktiken hade ett mycket starkt skydd

också under 1920-talet, då flera samhällsinstitutioner gick samman för att stoppa *Fäderneslandet*. Visserligen visar Hessérus att motståndarna i första hand använde sedlighetsargument och att Dahlin också svarade med sådana (han hängde bara ut dem som han ansåg förtjänade det, exempelvis personer han uppfattade som ohederliga handelsmän eller personer som utnyttjade prostituerade). Men en tolkning skulle kunna vara att såväl motståndarna som Dahlin själv använde det regelverk som fanns tillgängligt och argumenterade utifrån det snarare än utifrån den samhällseliga synen på privatlivet mer generellt. Detta skulle förklara varför motståndarna lade så stor vikt vid *Fäderneslandet* när det fanns andra parallella publikationer som var långt mer pornografiska i sitt tilltal. Likaså finns det minst två passager där samtida källor antyder att rätten till ett skyddat privatliv skulle vara något som hörde till det förgångna (s. 212, s. 280). Vid båda dessa tillfällen hastar Hessérus förbi frågan om att privatlivet här faktiskt antyds vara något som gått förlorat, liksom vilka implikationer det i så fall skulle ha för avhandlingens slutsatser.

Sammanfattningsvis bör framhållas att Hessérus belyser historiskt intressanta och relevanta frågor. Avhandlingen kan med behållning läsas av såväl presshistoriker som sexualitetshistoriker och av forskare med ett teoretiskt intresse för idén om privatlivet. Avhandlingen kommer säkerligen inspirera till fortsatt forskning inom alla dessa områden. Den har flera riktigt starka passager och avsnitt, men rymmer, som jag visat, också en del mindre övertygande och ofullständiga analyser.

Klara Arnberg

Innan forskningen blev radikal. En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria

Daniel Nyström

Universus Academic Press, 2015, 283 s.

Att skriva recensioner, forskningslägen, forskningsöversikter och historiografi medför ansvar. Den som bedömer annan forskning utövar makt. Att avgöra vad som är god forskning och vad som tillhör ett forskningsfält innebär också ett utmönstrandande. I sin doktorsavhandling undersöker Daniel Nyström på vilket sätt historiografiska framställningar formar ett fält och därmed också utesluter forskning från en plats inom fältet. De två forskningsfält han granskar är svensk arbetarhistoria och kvinnohistoria. Men han vill också lyfta fram forskning som har marginaliserats i de dominerande historiografiska berättelserna.

Båda ämnesområdena har skapat tydliga och tämligen enhetliga berättelser. För arbetarhistorias del handlar det om den avgörande roll den radikaliserings som förknippas med det symboliska årtalet 1968 förde med sig. En ny generation forskare skrev samhällshistoriskt förankrad historia som var markerat kritisk mot tidigare forskning. Ju längre från det magiska årtalet som författarna kom, ju mindre uppmärksamhet ägnades forskning som skrivits tidigare. I den kvinnohistoriska forskningen har det funnits en starkare betoning av pionjärer inom området men de dominerande berättelserna har beskrivit en progressiv utveckling. Inflytelserik har Joan Scotts modell varit (kvinnohistoria/herstory–additiv socialhistoria–teoretisk genushistoria) men så också Yvonne Hirdmans liknande indelning i och-, hur- och varförhistoria. Det är berättelser som leder fram till och legitimerar den genushistoria som bröt igenom omkring 1990.

Sådana berättelser har givetvis sin roll för att legitimera vissa former av historieskrivning men riskerar samtidigt att

marginalisera andra former. Nyström följer upp denna analys med att gå tillbaka och analysera arbeten som han menar har hamnat i bakgrunden. Två fallstudier rör kvinnohistoria. Den ena gäller Gunnar Quists, Karin Westman Bergs och Eva Åsbrinks avhandlingar från tidigt 1960-tal, arbeten som alla betraktats som pionjärarbeten, den andra en debatt några år senare om Fredrika Bremers roll för de politiska besluten om ogift kvinnas myndighet. Två arbetarhistoriska fallstudier rör dels Gustaf Utterströms klassiska arbete *Jordbrukets arbetare* från 1957, dels arbetarminnenas användning i Edvard Bull den yngres arbete *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrud* från 1958 och Bo Gustafssons bok om levnadsstandarden bland norrländska sågverksarbetare under senare delen av 1800-talet (tryckt 1965). De fyra fallstudierna har alla samma upplägg: hur togs de emot i samtiden, hur förhöll de sig till samtidens vetenskapliga normer och hur har de inlemmats i den historiografiska traditionen? Nyström är här kritisk mot de etablerade berättelsernas sätt att lokalisera vändpunkter och att utnämna pionjärer. Båda ämnesområdenas dominerande berättelser betonar förändringen och tenderar därmed att underskatta kontinuiteten. Därför är poängen i dessa kapitel att snarast framhålla likheterna, att framhäva att frågor som diskuterats i den av historiografien kanoniserade arbetar- och kvinnohistoriska forskningen var uppe till diskussion långt tidigare.

Den som läser denna recension bör veta att jag (recensenten) är en av dem som skrivit översikter av arbetarhistorisk forskning som är föremål för Nyströms kritiska granskning. Det hindrar inte att jag helt delar hans syn på historiografiska framställningar som i hög grad konstruerade och att de också konstruerar det fält som utforskas. Kritiska granskningar är därför välkomna och Nyströms insats här är klagörande. Någon gång kan jag tycka att han något mer kunde utnyttjat den insikt han vid flera tillfällen visar,

nämligen att historiografiska framställningar är strategiska interventioner på ett fält; de har syftat till att plädera för ett särskilt sätt att skriva historia vid den tidpunkt då de skrivs. Men friläggandet av grundstrukturen i dessa berättelser är ett värdefullt bidrag.

Jag är något mer tveksam till de fyra delundersökningar som sedan följer. De är bara delvis knutna till frågan om de historiografiska narrativen utan är i hög grad också diskussioner av det samtida mottagandet av texterna. Detta gör att avhandlingen inte framstår som klart sammanhållen. Urvalen är inte heller självklara. Vad har till exempel Bull i detta sammanhang att göra, när fokus legat på svensk arbetarhistorisk forskning? Jag delar uppfattningen att Utterströms i flera avseenden fantastiska arbete orättvist har hamnat i skuggan genom det sätt forskningsfältet konstruerades. Samtidigt är jag inte helt övertygad av Nyströms försök till äreräddning. I all sin rikedom är det en bok som saknar tydlig styrrel och ett genomfört tolkningsperspektiv. Den skiljer sig i grunden från de forskningsideal som ställdes upp av den nya generationen arbetarhistoriker.

Nyström konstaterar att det är vanligt att se ett forskningsområde som något som finns oberoende av de texter som utgör forskningsfältet. Istället vill han undersöka hur texter skapar föreställningar om området (s. 239). Det är en god insikt. Men perspektivet följs inte helt upp. Skulle så ha skett hade det varit nödvändigt att fråga om "arbetarhistoria" och "kvinnohistoria" ens fanns på 1950- och 1960-talen. Givetvis kunde man vid denna tid skriva om såväl arbetare som kvinnor, men fanns föreställningen om dem som särskilda forskningsfält?

Dessa invändningar ska inte förta mitt huvudsakligen positiva intryck av avhandlingen. Att kritiskt granska historiografiska berättelser är viktigt. Inget fält kan klara sig utan sådana berättelser. De är alltid förenklingar, och har alltid ett strategiskt

syfte. Men de måste också kritiserats och granskas, inte för att skapa mer sanna och riktiga berättelser utan för att uppmärksamma de exkluderings som de medför och lyfta fram forskningsinsatser som riskerar att gå förlorade.

Lars Edgren

No Alternatives. The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s

Daniel Strand

Stockholms universitet, Institutionen för kultur och estetik, 2016, 321 s.

I idéhistorikern Daniel Strands avhandling *No Alternatives. The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* behandlas företeelsen endism. Som i alla teoretiska sammanhang är uttydningen av vad som mera exakt ska falla inom begreppets ramar föremål för hårklyverier, men intentionen är att beskriva en föreställning om att en historisk, politisk och ideologisk utveckling kommit till ett slags logisk slutpunkt. Oftast är denna slutpunkt beskriven på ett fundamentalt positivt sätt där någon utveckling inte heller behöver ske eftersom sociala och ideologiska spänningar inte längre existerar. Det råder konfliktlös harmoni. Det finns alltså en analytisk sida av begreppet, men också en normativ. Då den avvisar förändring och alternativ är det i ordets bokstavliga mening en konservativ tanke. På motsvarande sätt är naturligtvis kritiken mot idéen ofta normativt färgad.

I svenskt akademiskt liv har den endistiska tankegången inte belysts särskilt ofta. Många författare i den numera rikhaltiga litteraturen om statsvetaren och publicisten Herbert Tingsten har förvisso mer eller mindre ingående berört temat då hans tanke om ideologiernas död diskuterats. Att göra endismen i sig till huvudpoäng, och härtill i ett komparativt internationellt sammanhang, är därför påfallande

friskt. Som titeln indikerar är Strand ute efter inte enbart 1950-talets diskussion av ämnet utan också likartade tankegångar i det postsovjjetiska tidevarvet. Mycket kretsar här kring Francis Fukuyamas tes om historiens slut men även annat får plats. Inte minst Samuel Huntingtons tanke om en civilisationernas kamp skrivs in i sammanhanget. Tre teoretiska begrepp strukturerar den komparativa undersökningen: historiesyn, postpolitik samt legitimerande/mobiliserande berättelser. Begreppen kan sägas utgöra de tre delar som endismen logiskt sönderfaller i: för det första en tanke om historiens drivkrafter, för det andra ett kluster av idéer om hur de konflikter som tidigare varit naturliga överbyggats, för det tredje den normativa funktionen att avvisa alternativ till den rådande konfliktfria ordningen.

Som i alla komparationer röjs likheter såväl som skillnader. Eftersom likheterna i en mening är avhandlingens utgångspunkt är skillnaderna ofta mera intressanta. En sådan rör synen på det gemensamma sociala åtagandet så som det kommer till uttryck i välfärdsstaten. Strand noterar här att välfärdsstaten i 1950-talets endistiska föreställningar betraktades som en del av det rationella samhällsbygget, en konstruktion som skulle tona ned de sociala konflikterna till ett minimum. I de debatter från 1990-talet som studeras ses välfärdsstaten istället som en daterad och irrationell företeelse. Rationell ansågs nu istället den kapitalistiska världsmarknaden vara. Det var på denna marknad ekonomisk effektivitet kunde uppnås, något offentliga institutioner hade svårt att klara. Möjligen kan den skillnad Strand observerar vara en synvilla. Välfärdsstaten var två ganska skilda ting på 1950- och 1990-talet, och det är inte säkert att man alltid refererar till samma sak. Inte desto mindre röjer det en viktig skillnad: i första läget anses omfördelning rationellt, medan det i andra läget är marknadslagarna som är rationella. Detta pekar mot att 1950-talets endism hade ett mera tydligt radikalpolitiskt innehåll.

Det är en intressant och viktig slutsats, och i fallet Herbert Tingsten är jag övertygad om att det också är helt rätt.

Till annat finns det skäl att vara tveksam. Att Strand klumpar ihop Fukuyamas och Huntingtons teser i ett i grunden likartat uttryck för den senare periodens endism är ganska besynnerligt. I Huntingtons fall genomsyrar konfliktperspektivet framställningen, och med detta utmanas också i grunden föreställningen om att historien skulle ha avstannat. Visserligen finns likheter, men det är alltför lätt att få intrycket av att Strand vill ställa protagonist och antagonist sida vid sida eftersom han tycker illa om båda. Det finns också tveksamheter i synen på liberalismen och dess förhållande till social konflikt. Perspektivet i avhandlingen är ofta att de endistiska föreställningarna sammansmälter med just liberalism, och att liberaler således omvänt skulle tro sig ha överbyggt de sociala konflikterna med hjälp av någon av de postpolitiska strategier som räknas upp. Man skulle lika gärna kunna hävda det motsatta: att liberaler ser de sociala konflikternas existens som evig, avskaffandet som utopiskt, och att det bästa som därför går att uppnå är ett välfungerande liberaldemokratiskt rättssystem där de slitningar som av nöden kommer att uppstå i ett samhälle kan lösas på fredlig väg. Så skulle nog många liberaler se det. En välvillig tolkning är att Strand pekar på en inre konflikt i ett liberalt idéarv, men det är inte uppenbart.

Det som dock är mest tveksamt är det uttrerade maktperspektiv som analysen vilar på. Företrädarna för den endism som studeras anses ha makten, och använder den mot den omgivning vars rop på politisk förändring bryskt negligeras. Problemet ligger i att maktutövning på detta sätt blir en enkelriktad process, med vilken det blir svårt att förklara förändring. Exempelvis får Strand stora svårigheter att förklara varför 1950-talets endistiska tankar om ideologiernas död tappade mark under 1960- och 1970-talen. Mer fullödigt hade

det blivit om hermeneutiska begrepp och kategorier som mening och orientering fått spela större roll i analysen. Makten i det offentliga samtalet kommer inte ur intet, den skapas. En avgörande faktor bakom inflytandet i offentlig debatt är att den bild av världen som kommuniceras bär mening för människor och svarar mot ett grundläggande mänskligt behov av orientering. I den nära efterkrigstiden, med nazismens fasor blottlagda och en allt bryskare sovjetisering av Östeuropa in på knutarna kunde det vara tämligen lätt att hävda att den liberala demokratis ideologiska utmanare representerade något icke önskvärt. De totalitära erfarenheterna verkade avskräckande, och skapade uppslutning kring demokratin. Den tycktes vara det enda rationella svaret på de politiska utmaningarna. Just den allmänna uppslutningen kring demokratin var också kärnpunkten i Herbert Tingstens tes om ideologiernas död.

Men historiska erfarenheter är inte gjorda en gång för alla. De kan mista sin orienterande kraft. Då den segerrika demokratiska stormakten USA plötsligt agerade som en synnerligen aggressiv imperialismakt i Sydostasien rubbade det också den liberaldemokratiska konsensus som Tingsten *et consortes* ställt i dagen. Kanske var demokratin bara fernissa, som nödortfött dolde en rovgirig kapitalism som inte drog sig för att med vapenmakt underkuva folk i jakt på råvaror eller marknader? Kanske fanns det i så fall ett mera rimligt demokratibegrepp; kanske fanns det alternativ? En ny världsbild tonade fram. De antitotalitära erfarenheter som burit en väsentlig del av 1950-talets endism hade förlorat sin orienterande potential.

Småningom ändrades detta igen. Även för Fukuyama var den antitotalitära erfarenheten vägande. Fascism och kommunism hade utmönstrats som alternativ, och vid historiens slut fanns bara den liberala demokratin kvar. I det postsovjetiska tidevarvet blev detta återigen en tanke som svarade mot ett behov av orientering.

Med ett nyanserat perspektiv, med fokus på makt såväl som på mening och orientering, hade det varit enklare att förklara varför scenbilden förändrades under 1960-talet. Men det hade också öppnat för en syn på den liberala endismen som sakligt grundad, och inte bara ett uttryck för liberal repression.

Johan Stenfeldt

Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken

*Erik Bodensten*¹

Studia Historica Lundensia, 2016, 399 s.

Erik Bodenstens doktorsavhandling om frihetstidens politik kring 1740 behandlar ett under lång tid underbelyst fält i svensk historisk forskning. Avhandlingen analyserar ett förstadium till den moderna partipolitiska ordning som växte fram under 1800-talet i konflikt mellan konkurrerande ideologier. Partier uppstod, men drivfjädern när partibildningarna kring hattarna och mössorna ägde rum var inte kampen om alternativa samhällsvisioner utan aktörernas moralpolitiska bevekelsegrunder.

Ett framträdande argument i avhandlingen är att moralpolitiken var förmodern. Den syftade inte till grundläggande samhällsförändring utan förändringstanken rörde sig i den aristoteliska cykel som egentligen är två och som dominerade samhällsdebatten sedan renässansen: den goda cirkeln från monarki till aristokrati till demokrati och den onda cirkeln från tyranni till oligarki till anarki eller omvänt med möjliga mutationer mellan cirkelarna. Cirkelarna sprängdes dock aldrig genom fundamentalt nya tankar på styresformen.

Bodensten kopplar moralpolitiken till luthersk religion och republikanism. Avhandlingens heuristiska referenspunkt

¹ Då Erik Bodensten är *Scandias* redaktionssekreterare har recensionen administrerats enbart av redaktören.

är Reinhart Kosellecks historiefilosofi kring begreppen *Erfahrungsraum* och *Erwartungshorizont*, erfarenhetsrum och förväntningshorisont.

Avhandlingen är empiriskt rik och kastar intressant ljus över frihetstidens politik. Den visar att moral var ett återkommande tema i tidens debatt. Carl Gustaf Tessin beskrev som nyvald lantmarskalk 1738 en tid som var ur led, kännetecknad av moralpolitiskt förfall, och krävde moralisk restaurering. Debatten var en blandning mellan hemlighetsmakeri och öppen polemik, där sekretessen särskilt gällde det handskrivna, medan tryckta skrifter cirkulerade mer öppet. Tessin, som senare blev sändebud i upplysningsfilosofernas Paris, argumenterade för ett hederligt deltagande i "världens allmänna rörelser", i en tid som upplevdes vara i rörelse och vände sig mot "nedsligt stillasittande och blygsam ro" (s. 164). I ett brev till kronprinsessan 1746 pläderade han rentav för en "universell omskakning" (s. 186). Tessin sammanfattade hattarnas berättelse.

Kampen mellan hattarna och mössorna fördes i en ytlig mening mellan trätande eliter som gjorde det möjligt för Gustav III att i sitt tal till ständerna i rikssalen i augusti 1772, där han redogjorde för sina motiv till statskuppen, hävda att den ädla Friheten sedan partiandan fått grepp om medborgarna hade urartat i ett tygellöst och fritt rasande inhemskt hat. Självsväld hade blivit en periodisk sjukdom som sargat och förnedrat hela samhället. Alla varningar och sedelärande exempel hade gått de grälände eliterna förbi med följd att riket led av aristokratisk despoti. En av hat och hämnd upprörd menighet tvingade enligt talet kungen till ingripande. Situationen inbjöd till den medlande kungens enväld.

I denna, här komprimerade ram, i avhandlingen mycket mer detaljerad och problematiserad än vad en kort recension kan återge, beskriver Bodensten hattarnas och mössornas konkurrerande berättelser före enväldet, som en debatt som synes stärka tidens cykliska syn. Aristokratins oförmåga att övva moraliskt grundad makt

provocerade fram enväldet som bekräftade tidens rundgång. Därför var tiden enligt Bodensten förmodern.

För att visa att så var fallet refererar Bodensten till Kosellecks begreppspar erfarenheter och förväntningar, men problematiserar inte det faktum att Koselleck i sin historiefilosofi hänvisade till begreppen som en motor i tanken på en ny tid, *Neuzeit* som det moderna heter på tyska.

Referensen till Koselleck är inte helt lyckad. Bodensten analyserar vad han ser som en cykel. Koselleck följde framstegstankens utveckling och är tydlig i sin distinktion mellan förmodern, tidigmodern och modern. Bodensten är oklar och saknar en övertygande periodisering kring begreppen. Det moderna präglades i Kosellecks syn av förmågan att översätta gjorda erfarenheter till handlingsorienterade förväntningar kring framtidsvisioner och tankar på förändring. Tron på framsteg ersatte tron på cyklisk upprepning. Framtiden var inte längre given ur det förflutna. Historien upprepar sig inte även om där finns återkommande strukturer.

Ibland får läsaren intrycket av att Erik Bodensten refererar till Kosellecks nyckelbegrepp *Vergangene Zukunft*, förfluten framtid, som en framtid given ur det förflutna. Men Koselleck använde ju alldeles tvärtom begreppet för att teckna de förväntansfulla framtider som drev det moderna projektet mot en öppen framtid frikopplad från det förflutna, en framtid som sällan infriades som den en gång formulerats i förväntningarna utan istället blev nya erfarenheter, inte sällan fyllda av misströstan över svikna förväntningar. Förfluten framtid var ett begrepp som inte beskrev cyklisk bekräftelse utan ett argument för att skriva historia framlänges i syfte att urskilja den moderna framtidens öppenhet.

Den förflutna framtiden handlade inte om en framtid som bestämdes av historien utan om förväntningshorisonter som skissats i det förflutna och deras förvandling till nya erfarenheter i större eller mindre avvikelser från de ursprungliga förväntningarna. Mot den cykliskt ur det förflutna

givna framtiden ställde Koselleck de öppna framtiderna i det förflutna som sällan blev som de ursprungligen var tänkta. I gapet mellan det ursprungligt tänkta och det faktiskt realiserade finns en rik källa att ösa ur för historieskrivningen. I det gapet försvinner också anakronistisk efterklokhet.

Koselleck använde begreppet *Sattelzeit* för seklet efter mitten av 1700-talet, där begreppslik nybildning drev framstegstanken. Revolution ändrade mening från dess bokstavliga betydelse av revolverande, återrullande i det cykliska perspektivet till att bli en progressiv spjutspets för förändring. Frihet hade tidigare beskrivit feodala privilegier, som i begreppet frihetsmil, men blev nu ett emancipativt instrument för att utmana dessa privilegier. Perioden innebar inte bara språklig omtolkning utan också nybildningar. Klass var ett av de viktigaste nya politiska begreppen.

Bodensten presenterar tolkningsramen i en akademisk jargong, som inte gör Kosellecks pregnanta och bildfulla språk rättvisa. Detta har säkert med det faktum att göra att Bodensten fränsett den korta inledningen till *Geschichtliche Grundbegriffe* inte läst Koselleck i original. Han refererar till ett antal kortare uppsatser i engelsk och svensk översättning snarare än till Kosellecks magnum opus *Kritik und Krise*. Det ska gärna sägas att Koselleck trots sin språkliga klarhet inte alltid är lätt att översätta. Den första översättningen till engelska av *Kritik und Krise* led av många brister. Det gällde inte bara att översätta orden som sådana utan också en tysk historiefilosofi med tankar som i mycket var främmande för en angloamerikansk läsekrets. Mycket har blivit bättre och begreppshistoria och Kosellecks historiefilosofi framstår efter en generations internationella debatt inte som lika exotiskt som en gång var fallet. Men mycket jargong finns fortfarande kvar i exegetiken utanför Tyskland och detta faktum drabbar Bodensten när han drar på översättningarna istället för källan direkt.

Den egentliga invändningen gäller

emellertid inte den språkliga estetiken utan den teoretiska substansen. Varför alls använda *Sattelzeit*-ramen om uppgiften är att demonstrera cyklisk kontinuitet? Koselleck distanserade sig med åren från begreppet *Sattelzeit*, men inte för att han mest var intresserad av kontinuitet, som Bodensten hävdar (s. 35), åtminstone inte i den mening som Bodensten tycks ge begreppet, som något återkommande och i grunden oföränderligt. Kontinuitet är i Kosellecks tolkning förändring i betydelsen något som fortsätter snarast än ett uttryck för upprepning. Dessutom gällde Kosellecks intresse kombinationen av kontinuitet och diskontinuitet kring framstegsbegreppet. Koselleck intresserade sig för uppbrottet från det cykliska och utvecklingen mot vad han kallade civilsamhällets *patogenes*.

I *Kritik und Krise* utvecklar Koselleck tankar av mycket större relevans för Bodensten än dynamiken mellan erfarenheter och förväntningar, som till skillnad från hos Koselleck hos Bodensten blir en upprepningarnas dynamik. Två samhällsformationer har på den europeiska kontinenten präglat den tidsålder vi kallar upplysningen (dit också de år som Bodensten studerar hör), skriver Koselleck i sin doktorsavhandling: *la République des lettres* och frimurarlogerna. Upplysning och hemlighetsmakeri, den offentliga debatten och den underjordiska kritiken i ömsesidig förstärkning, uppträdde från början som ett historiskt tvillingpar som öppnade horisonterna mot nya förväntningar. Båda grupperna utvecklade en speciell stil vad gäller språk och förhållningssätt, en stil som tvärs alla olikheter gällde sökandet efter ett svar på absolutismen.

Kosellecks utgångspunkt är kontrakts-teorierna i spåren av 1600-talets religionskrig, särskilt Hobbes som i *Leviathan* (1651) gav ett mäktigt argument för att skilja på politik och moral. Politiken överlämnades av undersåtarna till härskaren för att förhindra en upprepning av nyligen gjorda erfarenheter där religionen slagit

sönder gemenskaper. Undersåtarna fick enligt härskarkontraktet rätt att tänka fritt kring religionen så länge de gjorde det privat. Koselleck följer sedan processen där undersåtarna började gå samman i hemliga sällskap och diskutera religion och moral på ett sätt som gjorde att diskussionen fick en politisk innebörd. Moraldebatten bar samhällskritiskt sprängstoff. Det hobbiska momentet var det opolitiska moment när politiken koncentrerades i en hand som uteslöt debatt och kritik. De hemliga sällskapen var början på religionens/moralens återpolitisering och religiösa konflikter i nya former. Politikens återkomst gick under begreppet framsteg.

Hur mycket av denna kontinentala utveckling fanns i Sverige? Bodensten ställer inte frågan. Den religiösa dimensionen handlar om Luthers statskyrkoortodoxi. Pietisterna som konfronterade den lutherska ortodoxin och herrnhutarnas genombrott i Sverige vid den tid Bodensten undersöker försvinner ur analysen. Vilken roll spelade Kosellecks frimurare i Sverige? De hade internationellt under halvseklet som föregick Bodenstens tidsfält förvandlats från praktiska katedralbyggare till teoretiska tankebyggare med en samhällsförändrande potential på grundval av en antiklerikal och filantropisk agenda. Den första frimurarlogen kom till Sverige 1735. Den i avhandlingen ofta citerade Carl Gustaf Tessin var dess förste recipient.

Vad menade egentligen Tessin i sin tidsskildring 1738? Var det så att han och hans kollegor i riksdagens makteliter drogs in i en moraldebatt med ursprung utanför kretsen, en debatt som krävde förändring, men där makteliten istället för förändring hoppades på det franska ordspråket *plus ça change, plus c'est la même chose* eller leddes av fursten av Salina i Lampedusas *Leoparden* som handlade enligt maximen att allt måste förändras för att behålla allt som det är? Eller var det frimuraren Tessin som talade, frimuraren som verkligen ville förändring? Tessins tal 1738 om världens allmänna rörelse och en universell

omskakning var knappast en plädering för bibehållen oligarkisk makt utan för något omvälvande nytt.

I Kosellecks perspektiv leder kritiken, den öppna och den hemliga, till samhällskris som bryter det cykliska perspektivet och ställer växlarna mot revolutionen. Fanns det inget av detta i 1740-talets Sverige? Var frågan om moral bara en rundgång? Var tidens religiösa protest och politisering av moralen inte något som pekade framåt och mot uppbrott? Var statskuppen 1772 det enda alternativet i en historia som skrivs baklänges istället för framlänges som hos Koselleck? De frågorna, med en utblick mot den samtida europeiska scenen, saknas i avhandlingen.

Fanns det någon skillnad mellan Gustav III:s envælde och den *ancien régime* som skulle falla i den franska revolutionen 17 år efter den svenska statskuppen? Hade den frihetstida debatten lett till något som gjorde det svenska enväldet annorlunda än det förrevolutionära franska? Ett rimligt argument är att det inte var det karolinska enväldet som Gustav III syftade till utan det upplysta. Gustav III förebådade den postrevolutionära bonapartism som stödde sig på folkets makt istället för Guds nåd. Hans mål var inte att återskapa *l'ancien régime*. Statskuppen 1772 pekade framåt. Maktkampen om att definiera och representera folket mellan enväldshärskare, aristokrater och företrädare för folket självt, hur dessa än var utsedda, var inte ny. Det nya var att utgången av kampen var öppen. Den följde inte längre ett cykliskt mönster. Det var det som var den nya tidens, det modernas kärna.

Om det nu verkligen är så att Sverige var en europeisk särart och samhällsdebatten löpte cykliskt som Bodensten argumenterar hade frågorna varit viktiga att diskutera i ett omvärldsperspektiv för att fastställa graden av svensk särart.

Om det fanns en upprepning vid mitten av 1700-talet gällde den, i vart fall i en större europeisk ram, inte Aristoteles cykel utan den tidigmoderna samhällskritik som

kostat Thomas More martyrdöden och lamslagit Europa i religionskrig. Kritiken kom tillbaka efter enväldets och den religiösa statsortodoxins tid som följde på religionskrigens oreda. Den kom tillbaka från nya utgångspunkter med nya erfarenheter. Kritiken pekade framåt.

Den kritik som här framförts vad gäller tolkningsramen och avsaknaden av en europeisk perspektivering ska inte skymma avhandlingens förtjänster. Den diskuterar på ett intresseväckande sätt med rik empirisk underbyggnad en viktig men underutforskad del av svensk historia. Det vore att hoppas på en bearbetad översättning för att med svensk empiri bidra till den internationella debatten om samhällskritikens roll vid övergången från tidigmodern (som Bodensten också borde kalla så) till modern politik, en bearbetning som gör mer rättvisa åt Koselleck, men också till forskningsstemats och Bodenstens potential.

Bo Stråth

Svenska sjöofficerare under 1500-talet

Ingvar Sjöblom

Universus Academic Press, 2016, 648 s.

Denne afhandlingens titel rummer en anakronisme som forfatteren klart beskriver. Ingen blev kaldt søofficerer i 1500-tallet. Emnet er den gruppe mænd som er søofficerernes forfædre i en organisatorisk genealogi. De defineres som de militære befalingshavere. I samtiden blev de ofte kaldt *hövitsman*, sjældent *kaptten*, eventuelt *amiral*, men andre titler forekommer. I undersøgelsens grundlag inddrages også enkelte som ikke fører nogen af disse titler, men som ser ud til at have optrådt med en lignende funktion.

Afgrænsningen er vigtig fordi den centrale metode i undersøgelsen er den kollektive biografi. Et massivt kildemateriale, mest regnskaber, er gennemgået

for personoplysninger. De er derpå samlet til enkelte mænds (fragmentariske) biografier. En del resultater fremlægges i tabelform. Andre lægges frem i form af mikrobiografiske delforløb, beskrevet i tekst. Denne metode har mange styrker, men også begrænsninger. Dels fordi 1500-tallets kilder er fragmentariske, dels fordi man kommer til at savne viden om den del af de enkelte levnedsløb der ikke er dækket af de udvalgte kildegrupper.

Det sidste problem er særlig stort i dette tilfælde. Et af afhandlingens sikre resultater kan formuleres sådan: disse militære befalingshavere udgjorde ikke en profession og heller ikke et korps. De defineres i afhandlingen som indehavere af et embede, men selv dét kan diskuteres i lyset af den store klarhed om titler og den meget korte funktionstid. Der var nærmest tale om en taktisk postering, når en mand blev *hövitsman* på et skib for et enkelt togt eller sejlseason og sjældent tjente på flåden hyppigere end en eller to gange. Det svarede til hvordan en befalingshaver til lands kunne blive posteret i en skanse eller et sted i togt- eller slagorden; ikke til den form for relation som denne befalingshaver havde til sit kompagni eller regiment. For slet ikke at tale om fogedens relation til sit distrikt.

I de sidste decennier af århundredet var denne beskrivelse dog ikke længere helt dækkende. Rigets admiral kom til som et embede med funktion i krig og fred, titlen *skeppshövitsman* begyndte at komme i almindelig brug, og flådens langvarige aktivitet skabte i praksis et korps af mænd som havde års erfaring. En længere karriere inden for flåden var dog stadig en sjælden undtagelse.

I afhandlingen vises at en stor del af befalingshavere var svenske adelsmænd, men ikke alle. Jo større skibe, jo flere adelsmænd. Meget få hovedsmænd havde erfaring til søs, og flådens skippere blev sjældent militære befalingshavere i krig. Derimod havde mange befalingshavere tidligere været krigsmænd på andre måder

eller tjent den svenske konge på anden vis, eventuelt begge dele.

Man kan diskutere i hvilken udstrækning befalingshaverne dannede et militært hierarki. I afhandlingen svares der ja, men der kan fremføres en del argumenter imod. Først og fremmest at et militært hierarki ikke blev udtrykt i nogen titulatur. Selv om titlerne admiral og løjtnant var kendt og nogle gange anvendt, kunne man være høvedsmand over en flåde så vel som over et skib, og der var regelmæssigt adskillige høvedsmænd på samme skib. Det er altså i nogen grad vildledende, når der i afhandlingen anvendes de titler en person er klassificeret under i databasen (admiral, høvedsmand) uden systematisk behandling af hvilken – eller hvilke – betegnelser kilderne giver dem.

Flere høvedsmænd på samme skib kan ikke have været ligestillede. Analyse af lønninger viser store forskelle som svarer til opstillingen i bevarede ruller, men det er svært at tro at lønningsforholdene så at sige har været båret på ærmet. Det eneste tænkelige er efter min vurdering at over- og underordning mellem personer med samme titel har fulgt det sociale hierarki af alder og byrd. Det er så det der også kan ses i rullerne og på lønningerne. Nogle af de højeste lønninger blev givet ganske unge mænd af særlig fornem herkomst. I 1600-tallet kendes der eksempler på at konger må indskærpe at officerer skal adlyde hinanden efter deres militære rang, ikke deres personlige fornemhed. Noget tilsvarende var ikke muligt i den svenske flåde i 1500-tallet. Personlig status har suppleret et rudimentært hierarki af militære embeder og titler.

Flådens resultater i krig var for det meste gode, især i den første del af perioden. Det passer godt med at den kongelige svenske flåde var den største i Europa i store dele af 1500-tallet, og at kun få flåder havde en lige så høj grad af institutionel stabilitet. Efter moderne forestillinger passer begge dele imidlertid dårligt med befalingshavernes egenskaber.

Man kan forklare flådens resultater i overensstemmelse med moderne forestillinger ved at pege på virkningen af selve det vedholdende skibsbyggeri. Tonnage og kanoner skabte afgørelser. Man kan også fremhæve den professionelle kompetence og stabilitet som i langt højere grad blev opbygget på værfterne og hos de skippere og styrmænd der sejlede skibene under krigsmændenes overkommando. I denne tolkning var de krigeriske adelsmænd mere et problem end en løsning. Man kan imidlertid også forlade de moderne forestillinger og prøve at forstå hvad disse krigsmænd egentlig skulle tjene til. I afhandlingens sammenfatning peges der på loyaliteten mod kronen og de skiftende herskere. Ligeledes på deres betydning for disciplinering nedefter og for lydighed. Det indskrives blandt de kompetencer som befalingshaverne skulle have, men handler mere om interesser, identitet og personlighed end om kompetencer i normal forstand. Sat på spidsen skulle disse krigsmænd én ting. De skulle være villige til at risikere liv og lemmer over for fjenden og kunne få andre til at kæmpe. Hvor centralt det var, og hvor lidt selvfølgelig, fremgår af periodens eneste dokumenterede retssag om militær kommando, som gennemgås udførligt i afhandlingen, men ikke rigtig integreres i analysen.

Det er igen interessant i forhold til Jan Gletes model, *War and the State in Early Modern Europe* (2002), for de permanente militære institutioners rolle i statsdannelsen. Her er det centralt at institutionerne gør det muligt at opbygge og fastholde kompetencer. Dermed giver de en kvalitativ fordel i forhold til indre og ydre militære udfordringer. Det er sandsynligt at dette fandt sted i 1500-tallets svenske flåde, men altså ikke primært blandt de militære befalingshavere. Den usædvanlige, 'moderne' opbygning af en kongelig flåde blev i stedet forankret i staten gennem kortvarig postering af krigsmænd inden for et traditionelt troskabsforhold.

Afhandlingen er blevet til under hårde

vilkår genom många års fritidsarbete. Det märkes desvårre tydligt. (Og forlaget har gjort det værre ved ikke at sørge for ordentlig korrektur af trykfejl og andre småfejl.) Antallet af digressioner og gentagelser er overvældende. Der er heller ikke blevet kræfter til at generalisere detaljerne eller sortere det uvæsentlige fra, så det enorme sidetal kunne bringes ned, eller til rigtigt at diskutere med den betydelige forskning, der beskrives i indledningen. Jan Gletes forskning udnyttes således massivt for historiske oplysninger, men uden at hovedteserne inddrages i en diskussion. Det er endda svært at få et klart indtryk af hvad der egentlig er nyt i forhold til de mest direkte forgængere: Gunnar Artéus' korte analyse i *Till militärstatens förhistoria* (1986) samt Hjalmar Börjeson og Georg Hafströms biografiske leksikon, som er en del af grundlaget (1949). Det er signifikant at bogen slutter med en sammenfatning, ikke en konklusion. Den ekstremt detaljerede fremstilling giver til gengæld læseren stor indsigt i hvad arkiverne rummer – og dermed meget stof at tænke over og arbejde videre med.

Gunner Lind

Antologier

Medeltidens genus. Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle. Norden och Europa ca 300–1500

Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir (red.)

Acta Universitatis Gothoburgensis, 2016, 269 s.

Medeltidens genus är den första publikationen i Medeltidskommitténs vid Göteborgs universitet nya skriftserie. Den bär vittnesbörd om det nordiska tvärvetenskapliga samarbete som forskarna inom miljön bedrivit under många år. Antologin samlar

nio bidrag under tre teman, och utgångspunkterna presenteras i en inledning av redaktörerna. Det är en välmatad och uppslagsrik bok. Det är välkommet med en samlingsvolym där olika aspekter av genusordningar i framför allt Norden presenteras – en samlad översyn har länge saknats.

När nu en övergripande antologi med ett så brett tema som medeltidens genus presenteras på nordiska språk ansluter utgivarna till en lång tradition i den engelskspråkiga litteraturen, där samlingsvolymerna på detta tema publicerats sedan 1990-talet. I det aktuella fallet skulle en något snävare titel ha fångat ärendet på ett mer pregnant vis. I inledningen anger redaktörerna att de utgår från det kulturhistoriska perspektivets förnyelse av forskningen, som tidigare präglades av mer ensidiga undersökningar av politiska och ekonomiska förhållanden. Med detta sammanhänger, menar de, också en vidgning av den metodologiska arsenalen. I nyare forskning används flera källtyper som kombineras för att uppnå fördjupad kunskap. Eftersom det nordiska samhällets förändring, många gånger under starkt inflytande från övriga Europa, är centrala för boken hade det kunnat komma till uttryck i titeln. Varför inte: "Genusordning i förändring. Nordiska och europeiska kulturmöten under medeltiden" eller något ditåt? Då skulle redaktörerna också knutit an till den diskussion om den kulturhistoriska vändningen som förs i inledningen.

I *Medeltidens genus* är de nio bidragen disponerade i tre underteman: "Kvinnor som kulturbärare", "Rätt och kön", och "Kön och social organisation". Med några undantag är texterna mer empiriska än teoretiska till sin karaktär, och det är också närläsningarna av olika källtyper som ger den största kunskapsvinsten. Alla analyserna utom en behandlar de nordiska medeltidssamhällena. Det hade gärna fått styra dispositionen, så att studien av den senantika kristna romerska poeten Proba och hennes betydelse för medel-

tidens kristna kultur hade följt direkt på inledningen. Sigrid Schottenius Cullhed presenterar en väl genomförd analys av komplexiteten i denna kvinnliga poets verk, och redan det ganska stora antalet manuskript av hennes verk som bevarats i medeltida samlingar vittnar om dess betydelse. Det är intressant att notera att kvinnliga lärdomscentra, närmare bestämt kloster, spelade en viktig roll i bevarande och tradering av sådana verk. Då Proba var verksam på 300-talet och deltog i den tidiga utvecklingen av en kristen kultur som senare haft stor inverkan på Norden, något som problematiseras i flera bidrag, hade den fungerat utmärkt som upptakt.

Analysen av Proba öppnar för en fördjupad läsning av de två studier av drottningars maktutövning och betydelse som kulturförmedlare som också återfinns i första delen. Ulla Haastrup och John H. Lind har genomfört en närstudie av kalkmålningar och skilda skriftliga källor. Drottning Margareta Fredkulla kombinerade stora ekonomiska resurser med ett mäktigt nätverk, där såväl kyrkomän som hennes kvinnliga släktingar ingick. Drottningen kunde därmed medverka till att såväl bysantinska som högaktuella katolska kulturdrag påverkade Danmark. Med författarnas ord hade hon en enastående maktposition. Henriette Mikkelsen Hoels analys av drottning Eufemias välkända kulturgärning ger också en övertygande ny tolkning av hur kvinnors kontaktnät förklarar kulturöverföring. Drottning Eufemias mor Agnes, av huset Welfen, spelade troligen en väsentlig roll när de riddarromaner som kallas Eufemiavisorna infördes i Norden. Därefter såg drottning Eufemia till att de fördes över till svensk språkdräkt inför dotterns framtid i det svenska riket. Det var ett allmänt europeiskt mönster att förse kvinnor med litteratur som vittnade om den egna släktens kulturgärning i samband med äktenskap och flytt till ett nytt rike. I det här fallet blir tre generationer kvinnor – Agnes, Eufemia och hertiginnan Ingeborg – nycklar i kulturöverföringen.

Sammantaget argumenterar de tre första bidragen i antologin övertygande för det fruktbara i att sätta kvinnor i centrum för analyser av specifika kulturgärningar. Jag hade dock önskat en ännu tydligare polemisering mot tidigare forskning, som repetitivt fallit in i en manscentrerad läsning av källmaterialet.

Ett annat perspektiv som kommer fram i läsningen av flera bidrag är betydelsen av en övergripande europeisk kulturs möte med det nordiska. I dessa sammanhang blir det tydligt att genus är föränderligt, komplext och kontextuellt. Såväl Agnes S. Arnórsdóttir som Johan Zaini Bengtsson kan visa hur den katolska kyrkans sexualmoral inverkade på den nordiska rättskulturen, där det till exempel varit viktigt att värna om mödrars och barns försörjning även då barnet kommit till utanför äktenskapet. Kyskhetens ökade betydelse hängde också samman med den katolska kyrkans egendomsbegrepp, där kontroll över egendomsöverföring var central.

Auður Magnúsdóttir visar i sin genomgång av våld i det isländska samhället att kvinnor och män bedömdes enligt komplexa normer. Generellt sett gällde regeln att kvinnor skulle vara underordnade männen, och att männen ansvarade för att försvara, bestraffa och styra över kvinnor. Deras reaktioner fick dock inte vara överdrivna, vilket illustreras av ett par mordfall där makar mördat sina kvinnor men sedan helt lagligt dödats av kvinnans släkt. När det saknades en man som kunde äta sig att sköta hämnd var kvinnor välkomna att inta männens plats. Detta bidrags tes hänger därmed väl samman med Jessica Sundströms analys av sköldmön. Källornas skildringar av sköldmör ger vid handen att under vissa villkor kunde kvinnor iklä sig en manlig, väpnad roll. Den rollen var tidsbegränsad, och om sköldmön gifte sig och fick barn blev hennes framtoning plötsligt mer förenlig med kvinnorollen. Hon försvann närmast ur källorna, ägnade sig åt sömnad snarare än strid, och kunde

dessutom uppfattas som vacker efter att tidigare ha varit sedd som ful.

Flera av bidragen problematiserar genusordningen och visar att den i praktiken inte var dikotomisk. I Bjørn Bandliens analys framgår att gränsöverskridande var möjligt, men också starkt riskabelt i det vikinga- och medeltida samhället och att det gällde såväl köns- som platsöverskridande. Kristnandet skapade nya behov av att markera gränsen för vad som var acceptabelt. Lars Bisgaard å sin sida kan visa att när det gäller gillen var det inte nödvändigtvis upprätthållande av könsgränser som var det väsentliga. Såväl gillesbröder som gillesysstrar var välkomna och även kvinnornas deltagande förefaller ha byggts på frivillighet och individuell tillhörighet i gruppen. Fokuseringen av genus öppnar helt enkelt för en mer spänstig analys där kvinnor och män kan ses som komplementära på olika vis. Ett renodlat kvinnoperspektiv hade kunnat dölja sådana aspekter, vilket Bisgaard påpekar.

Medeltidens genus har en bred ambition och de väl genomförda analyserna i bidragen gör dem mycket läsvärd. Det hade dock varit välkommet med en tätare behandling av de övergripande syftena i inledningen. Redaktörerna trycker på den metodförnyelse som skett, men utan att hänvisa till forskning. Till exempel kan nämnas att Janken Myrdal redan för tio år sedan pläderade för begreppet källpluralism och diskuterat just den typen av bred källanvändning som redaktörerna nämner (*Historisk tidskrift* 2007:3) och att Maria Ågren har föreslagit nyutveckling av källkritiken som svar på de behov nya forskningsinriktningar, däribland genusperspektivet, skapar (till exempel i *Historisk tidskrift* 2005:2). En precisare analys av metodfrågorna hade gett skribenterna vassare vapen. Samma invändning gäller presentationen av genus som teoretisk utgångspunkt. Den är allmänt hållen och en hel del diskussioner av begreppsdefinitioner och tidigare forskning är förvisade till notapparaten. Detta skapar otydlighet. Även om de namn som åberopas är tunga

i sammanhanget – Gayle Rubin, Don Kulick, Yvonne Hirdman och Kimberlé Williams Crenshaw får tillsammans med Joan W. Scott och Raewyn Connell utgöra ett slags grundläggande orientering – kan de beskrivas som *the usual suspects* och publikationerna kom i de flesta fall för 20 år sedan eller mer. Har det inte hänt något på teorifronten på senare tid? En mer adekvat teori- och begreppsdefinition hade gjort det lättare att precisera och lyfta de viktiga kunskapsbidrag som tvivelsutan finns i antologin.

Louise Berglund

Medieval Archaeology in Scandinavia and Beyond. History, Trends and Tomorrow

Mette Svart Kristansen, Else Roesdahl & James Graham-Campbell (red.)

Aarhus University Press, 2015, 406 s.

Jubileer ger möjlighet till reflektion, lägesbeskrivning och framåtblickande. I antologin *Medieval Archaeology in Scandinavia and Beyond* ger 19 författare sin syn på 40 år av medeltidsarkeologi vid Aarhus universitet. Syftet med antologin är att reflektera över ämnets framväxt och inriktning i relation till sin närliggande omvärld. I tre tematiska block bjuds läsaren in till artiklar om ämnets utveckling i Danmark och i övriga nordiska länder, inklusive Nordatlanten, samt ett antal fallstudier från flera andra europeiska länder. Den geografiska utblicken avspeglar kontaktnät och studieområden. Antologier tenderar att vara splittrade, så den geografiska indelningen är en god ingång till presentationerna.

Ämnet etablerades 1971 då Olaf Olsen utsågs till professor i medeltidsarkeologi vid Aarhus universitet. Ett nära samarbete mellan institutionen, Nationalmuseet i Köpenhamn samt de viktiga lokala "amtsmuseerna" kom att prägla dansk medeltidsarkeologi. Snart kom de första nybakade

studenterna ut i museilandskapet. Detta fick till följd att periodens lämningar ådrog sig större uppmärksamhet än tidigare, vilket än mer förstärkte behovet av fler arkeologer med denna kompetens. Institutionen växte.

Utvecklingen har varit dynamisk genom decennierna. Stora administrativa och personella förändringar skedde också vid tidpunkten för jubileet 2011. Sammanslagningen med förhistorisk arkeologi 2012 samt nya forskare och lärare kan ses som formella förskjutningar, men eftersom personliga nätverk och intressen styr mycket av den akademiska verksamheten kom det intellektuella innehållet att ändras.

Utblickarna mot systerinstitutionerna i Norden lockar till jämförelser, vilket sker i bidragen av Jes Wienberg (Sverige), Ingvild Øye (Norge), Jussi-Pekka Taavitsainen (Finland) och Orri Vésteinnsson (Island). Finns det en samsyn på vad ämnet innefattar? Medeltidsarkeologin i Norden har till det yttre följt snarlika vägar. En likartad utveckling från upptäckten av monumenten under 1800- och tidigt 1900-tal till en medvetenhet om kulturlagens betydelse för historiska tolkningar under 1990-talet är tydlig. I stigande grad har fokus skiftat från maktens boningar i kyrkor och borgar, över de komplexa urbana undersökningarna efter andra världskriget till olika agrara miljöer. Utvecklingen mot en professionell medeltidsarkeologi hämtade kraft ur antikvarisk praxis. I samtliga länder skedde detta långt tidigare än den formella etableringen av ämnet som universitetsdisciplin. Sverige fick sin första lärostol i medeltidsarkeologi i Lund (1962). I övriga nordiska länder var Aarhus (1971), Bergen (1993/94) samt Åbo (1995) först med att instifta professurer. Då hade medeltidens materiella kultur redan länge varit en del av nordisk arkeologi i den antikvariska praktiken.

Trots likheter i ämnets tillblivelse märks nationella skillnader i inriktning. Från en lundensisk horisont har medeltidsarkeologin på Aarhus universitet haft en stram

empirisk och kulturhistorisk grundton, som snarare har fokuserat på metodiska framsteg än teoretisk reflektion. Tillämpningen ute på fältet, närheten till de historiska källorna, den nära samverkan med de många mindre museerna där studenterna fick arbete samt det viktiga Nationalmuseum i Köpenhamn har troligen haft stor betydelse. Den kulturhistoriska inriktningen har till exempel varit utgångspunkt för ett flertal fylliga antologier om vardagsliv i dansk medeltid. Sammantaget har den breda verksamheten inom akademien, vid museerna och hos lokala intressegrupper förankrat perioden hos den bredare allmänheten på ett sätt som saknar motsvarighet i grannländerna.

Bland bidragen med fallstudier kan bara ett fåtal lyftas fram här. Vardagslivets arkeologi och rumslighet är temat för Sarah Croix, Christof Krauskopf och Mark Gardiner. Den förstnämnda inriktar sig på vikingatidens olika bosättningar i Danmark. Med Anthony Giddens som teoretiskt fundament närmar sig Croix vardagslivet som en verksamhet präglad av rutinisering. Hon pekar på problemen med att skapa en helhet av de varierande källorna och att identifiera tidsrytmen i förändringarna. Byn Vorbasse, "produktionsplatsen" Hatting, samt det aristokratiska residenset i Tissø utgör exempel på bosättningar med avseende på socialt innehåll och brukningstid. Den rumsliga strukturen i bebyggelsen står som huvudkälla för tolkningen. För att studera rutinisering skulle artefaktmönster ha varit utmärkta indikatorer på upprepade handlingar inom de skilda bosättningarna. De tolkningsmöjligheter föremålen ger nämns men får i det begränsade utrymmet i antologin ingen egen utredning.

Krauskopf skriver om frälsets levnadsförhållanden i Tyskland. Han närmar sig problemet, likt Croix, genom att studera vardagslivets strukturer med hjälp av bebyggelse. I studien av borgar understryker han hur den övergripande beteckningen på frälsets hus döljer stora skillnader. Krauskopf kontrasterar borgar

där man dokumenterat lyxföremål och en yttre borggård med ekonomibygnader, med mindre borgar med enklare utensilier samt utan intilliggande hus. Borgherrarnas olika roller inom det feudala systemet kan förklara skillnaderna i vardagslivets strukturer.

Gardiner tar sig an kontinuiteten hos den engelska medeltida hallen. Den ser till synes likartad ut från sent 900- till 1200-talet. Den fasta strukturen får emellertid ett annat socialt innehåll under samma tid. Hallen var ett fysiskt rum där vardagsliv och fest pågick. Samtidigt representerade hallen en överhöghet, kopplad till hela domänen och huset. Närheten till den värmande härden och placeringen av bordet under måltiderna var symboliskt laddat. Med tiden underströks skillnaderna inom domänen och husets överhuvud placerade sig allt längre från de socialt underordnade hushållsmedlemmarna.

Bidragen om vardagsliv från Croix, Krauskopf och Gardiner är alla exempel på en social arkeologi, men visar samtidigt på den vetenskapshistoriska splittring som fortfarande existerar mellan de båda anglosaxiska och tysktalande forskningstraditionerna. Betraktar vi bibliografierna för de tre bidragen är det tydligt att det existerar parallella traditioner som skulle tjäna på att föras samman. Särskilt beklagligt är det att den nordiska medeltidsarkeologin bortser från tyska föregångare som Arno Borst, Hans-Werner Goetz och Gerhard Jaritz som utforskade *Alltagsleben* och *Lebensformen* långt innan Antony Giddens byggt sina sociologiska modeller om vardagslivets strukturer. Medeltidsarkeologin vid Moesgaard har en viktig uppgift i att föra samman dessa traditioner.

Vikingatiden har alltid varit en mycket välstuderad period för kollegorna i Aarhus. Neil Price ger en inblick i var studiet av vikingatidens lämningar står i dag. Särskilt i Danmark har fantastiska fynd från fältet gett exempel på dåtidens maktmanifestationer. Bosättningar med uppgiften att producera för ledningsflotta eller handel

undersöks på flera platser. Jellingdynastins kortvariga men kraftfulla satsning under sent 900-tal imponerar fortfarande med storslagna skeppssättningar, storhögar, palissadverk och ringborgar. Mest spännande är kanske landvinningarna i samarbete med naturvetenskaperna. Isotopanalyser, dna-analyser och mikromorfologi i kulturlager berikar vår kunskap om perioden på ett helt nytt sätt och ifrågasätter tidigare hypoteser om social identitet och livsmiljö.

Manfred Gläser anknyter till urban medeltidsarkeologi med sin genomgång av de senaste decenniernas undersökningar av Lübeck. Utvecklingen från slavisk borg till fullt utbyggd hansastad har fått tydligare konturer. Särskilt noterbara är undersökningarna vid Alfstrasse-Fischstrasse med bebyggelse från 1100-talets mitt fram till 1900-talet. Trevåningshus i trä med källare från den äldsta tiden föregick de välkända tegelbyggnaderna.

Matthias Wemhoff ger i det sista kapitlet exempel på framtida forskningsområden för den historiska arkeologin. Som enda exempel på samtidsarkeologi behandlar han ett komplex av konstverk funna i ett under andra världskriget utbombat hus i Berlin. Vid undersökningarna hittades år 2010 bronsskulpturer som identifierades som *Stehendes Mädchen* av Otto Baum, *Tänzerin* av Marg Moll, samt *Hagar* av Karl Knappe. Snart dök än fler verk upp, vilka visade sig vara *Entartete Kunst*, alltså den konst som naziregimen betecknade som avvikande. Genom arkeologisk metod och med hjälp av samtida bilder kunde man sluta sig till att konsten hade förvarats på våningar högre upp i huset, i vilka Joseph Goebbels Propagandaministerium haft sina lokaler. Konstverken ställdes efter konservering ut i Neues Museum tillsammans med klassisk konst för att lyfta fram det historiska och estetiska värdet.

I antologin blir det tydligt att medeltids- och renässansarkeologin vid institutionen på Moesgaard är fast förankrad i den danska myllan. Huvudintresset är fortsatt

dansk medeltid i de gamla danska områdena. Vad som emellertid presenteras som framåtblickande i Mette Svart Kristiansens bidrag är de satsningar på europeisk och global arkeologi som vuxit fram sedan 2012. Analogier mellan nordiska tidiga urbana centra och liknande orter ute i världen fungerar som centrifugal kraft och öppnar upp nya perspektiv. Undervisningen har förskjutits från skriftliga källor, bilder och monument till ett ökat intresse för naturvetenskap, arkeologisk metodik, databehandling och teori. Medvetna satsningar görs på att inkludera tidigmodern urban arkeologi, landsbygdens kulturmiljö och byggnadsarkeologin. I kraft av 40 års verksamhet, och i fortsatt dialog med systerinstitutionerna i utlandet, kommer Middelalder- och renaissancearkæologi vid Moesgaard i Aarhus att också i framtiden bidra till fortsatt intressant kunskapsbygge.

Mats Roslund

Doften av rykande veckor:
Reformationen ur folkets
perspektiv

Fredrik Heiding & Magnus Nyman
(red.)

Artos, 2016, 443 s.

Reformationsjubileet har genererat ett stort flöde av studier om den lutherska reformationen och dess konsekvenser. Den av Fredrik Heiding och Magnus Nyman redigerade antologin illustrerar att reformationen även innefattar den kyrkliga reformverksamheten i de områden som förblev katolska. Dessa reformsträvanden inleddes redan innan Martin Luther spikade sina teser 1517 och fick sitt främsta uttryck i det tridentinska konciliet 1545–1563.

Det övergripande syftet är att visa att reformationen i Sverige var en ”kulturrevolution” som innebar att ”det sinnliga och kroppsliga” ersattes av en mer abstrakt religiös livsform men också att mycket av det katolska levde kvar i det

svenska gudstjänstlivet. Antologin består av 14 kapitel jämte en inledning. I inledningen framhålls att det är folkets och dess reaktioner på de religiösa och kulturella förändringarna som står i centrum. En gemensam hypotes är att reformationen var en ”kulturrevolution” som genomfördes mot folkflertalets önskan, och de båda redaktörerna markerar tydligt att de beklagar dessa förändringar. De ledde, menar de, till att de nordiska länderna fick en ”monolitisk kultur” i stället för den rika mångfald som präglade det medeltida nordiska samhället.

I den amerikanske jesuiten John W. O'Malleys båda (från engelskan översatta) kapitel lyfts den katolska reformverksamheten fram. På det tridentinska konciliet sammanfattades i klara formler de läror som satts ifråga genom den lutherska reformationen eller som inte tidigare avgjorts på ett dogmatiskt entydigt sätt. Samtidigt utfärdades en rad reformdekret för att råda bot på missförhållandena i den katolska världen. Biskoparnas residensplikt och själavårdsupdrag inskräpades, liksom också det prästerliga celibatet, den klosterliga klausuren och äktenskapets oupplöslighet. O'Malleys uppehåller sig särskilt vid jesuiternas insatser. Konst, teater, musik och poesi var viktiga redskap i jesuiternas själavård och pedagogik, och deras skolor var på många sätt förebildliga.

Under den reformkatolskt sinnade Johan III:s tid etablerades en sådan utbildningsanstalt även i Stockholm. Dess historia belyses av teologen och jesuiten Fredrik Heiding utifrån några svenska studenters livsöden och personliga reflektioner. Skolan var ett led i en bred missionsatsning med syfte att återföra Sverige till den katolska tron. Jesuitordens missionsstrategi var byggd på idén om inkulturation, det vill säga anpassning till bestående kulturtraditioner, såvitt dessa inte stod i strid med kristendomen. Jesuiternas stora missionsframgångar i länder som Indien, Kina, Japan, Brasilien och Paraguay är

talande vittnesbörd om hur effektiv denna missionsstrategi var.

Men i Sverige segrade den lutherska reformationen, och det är denna som står i fokus i merparten av bidragen i antologin. Historikern Ingela Hedström, teologen och dominikanpatern Anders Piltz och kyrkohistorikern Stina Fallberg Sundmark ger målade redogörelser för det rika medeltida svenska gudstjänstlivet och hur det avmaterialiserades och intellektualiserades som en följd av de reformatoriska påbuden. Själamässor och helgonkult förbjöds, sidoaltare, tabernakel och helgonbilder avlägsnades, gudstjänsten förenklades och predikan trädde i fokus. Mycket av det som tidigare ansetts vara "religion" kom nu att hänföras till magins förbjudna värld. I samma veva avskaffades också gillena, ett slags religiösa lekmanföreningar, och klostren upplöstes.

Kampen mot klostren tas upp i flera av artiklarna. Idéhistorikern Magnus Nyman behandlar upplösningen av tiggarrordnarna med konkreta exempel från det då danska Skåne. Konvent och kyrkor förstördes eller revs, och de ordensbröder som inte antog den nya reformatoriska läran landsförvisades. Mot kvinnoklostren, som intressant nog inte uppfattades som lika "farliga" som de manliga, gick reformatorerna varsammare fram. Detta gällde inte minst det legendariska Vadstenaklostret, vilket rent av upplevde ett uppsving under Johan III:s tid. Syster Patricia, som själv är birgittin, skildrar med fokus på abbedissorerna Vadstenaklostrets historia från grundandet på 1370-talet fram till dess upplösning 1596.

Klosterupplösningen var ett viktigt incitament i det folkliga motståndet mot reformationen, vilket kom till uttryck i flera av upproren under Gustav Vasas regeringstid. Detta tas upp av kyrkohistorikern Martin Berntsson, som visar att

detta folkliga motstånd kan ses som ett försvar av den hotade religiösa vardagskulturen men också av dess teologiska fundament. Den enskildes frälsning knöts inte bara till den nåd som förmedlades genom kyrkan och dess sakrament utan också till ett kollektivt system av tjänster och gentjänster, där klostren spelade en viktig roll. Här har vi också förklaringen till att den protestantiska kritiken och reformverksamheten i så hög grad kom att inriktas på just klostren.

Den rikt illustrerade antologin ger en bred bild av reformationen i Sverige och sätter in den i en internationell kontext. Syftet att förmedla en historia underifrån med fokus på folkliga reaktioner på reformationstidens förändringsprocesser kommer dock till korta. Detta perspektiv framträder egentligen bara i Berntssons bidrag. Merparten av artiklarna har ett kulturhistoriskt anslag och tar sikte på det religiösa livet och dess förändringar, sådant det speglas i gudstjänstordningar och klosterregler, bönböcker, stadgor av olika slag, krönikor, kungliga brev och förordningar, teologiska skrifter, polemisk litteratur etcetera. Det ges också, främst då i etnologen Ritwa Herjulfsdotters artikel om Mariakulten, exempel på hur katolska trosföreställningar levde vidare i det svenska samhället efter reformationen. I ett avslutande kapitel ger förläggaren Per Åkerlund några personligt hållna reflektioner om den katolska religiösa traditionens påverkan på den svensk-kyrkliga andligheten och gudstjänstlivet under 1900-talet. Sammantaget förmedlar antologin såväl nya forskningsresultat och syntetiserande framställningar som personliga erfarenheter av den katolska traditionens roll i det svenska samhället från medeltiden fram till i dag.

Yvonne Maria Werner

EN UTMANING

"JESUIT" var 1910-talets "POPULIST". Tillmålet symboliserade inte bara ett hot mot den lutherska läran, nedärvt via nationalromantiska romaner. Det beskrev också något som man fruktade i DEMOKRATIN.

